

OSMANLI DEVLETİ'NDE ÇİÇEK HASTALIĞI İLE MÜCADELE: TAŞRA TELKİHHANELERİ*

STRUGGLE AGAINST SMALLPOX IN OTTOMAN EMPIRE: PROVINCIAL VACCINE CENTERS

BAŞAK OCAK, ABDURRAHMAN FATİH ŞENDİL*****

Geliş Tarihi/Received:23.02.2023

Kabul Tarihi/Accepted:14.03.2023

OCAK, Başak, ŞENDİL, Abdurrahman Fatih – (2023), “Osmanlı Devleti’nde Çiçek Hastalığı ile Mücadele: Taşra Telkihaneleri”, Belgi Dergisi, S.26, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2023/II, ss. 211-237.

Öz

Çiçek, tarih boyunca insanlığın en yıkıcı hastalıklarından biri olmuştur. İngiliz bilim insanı Edward Jenner’in çiçek aşısını bulması ile bu hastalığın yeryüzünden silinmesinde ilk adım atılmıştır. Mikrobiyolojinin kurucularından Fransız bilim insanı Louis Pasteur’ün çalışmaları ile dünyada aşı uygulamaları da hız kazanmıştır. Mekteb-i Tıbbiye’den doktorların 1886’da Pasteur’ü ziyareti sonrası Osmanlı Tıbbında da mikrobiyoloji alanında yeni bir dönem başlamıştır. Bu ziyaretten birkaç sene sonra, 1892 yılında Osmanlı Devleti’nde, çiçek aşısı üretim merkezi Telkihane-i Şahane kurulmuştur. Telkihane-i Şahane’nin kuruluşu ile imparatorluk coğrafyasında yaşayan tüm insanların aşılama hedeflenmiştir. Fakat ülkenin uzak noktalarına aşı yollamak ilk günden beri sorun oluşturmuştur. Bu sorunu aşmak ve ülkenin her yanına aşı gönderilmesini sağlamak için vilayetlerde yeni aşı üretim merkezleri kurma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaç doğrultusunda 1890’lı yıllardan Birinci Dünya Savaşı’na kadar Osmanlı coğrafyasının uzak vilayetlerinde telkihaneler açılmaya başlanmıştır. Bu telkihaneler her ne kadar verimli çalışmasa da imparatorluğun uzak noktalarındaki insanların aşılama konusunda önem arz etmektedirler. Taşra telkihanelerinden genelde memur atanmasına ya da yaşanan sorunlara dair belgeler vesilesiyle haberdar olmaktadır. Telkihanelerin ilk etapta her vilayette açılması planlanmıyorsa da çeşitli sebeplerden dolayı sadece birkaç vilayette açılabilirdiği görülmektedir. Yemen, Basra, Mekke, Medine, Bağdat, Suriye, Musul, Aydın telkihaneleri arşiv vesikaları üzerinden açılışlarından haberdar olduğumuz başlıca telkihanelerdir. Özellikle Yemen Telkihanesi örneğinde görüldüğü gibi askeri hekimler bu telkihanelerin kuruluşunda önemli rol oynamışlardır. Osmanlı tıp çevresi ve bürokrasisinin, tüm yetersizlik ve yetişmiş insan eksikliğine rağmen bu bölgelerde birer aşevi kurmak ve halkı aşılama için bir hayli uğraş verdiğini görmekteyiz. Bu çalışmamızda başta T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri olmak üzere birincil ve ikincil kaynaklara dayanarak taşra telkihanelerini incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Aşı, Aşevi, Çiçek Aşısı, Telkih-i Cüderi, Telkihane-i Şahane, Taşra Telkihaneleri.

*Bu makalede yazarların katkı oranları: Başak Ocak, %60, Abdurrahman Fatih Şendil, %40.

** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, basak.ocak@deu.edu.tr (<https://orcid.org/0009-0007-9084-9567>).

*** Doktora öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, fatih1260@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-8402-4493>).

Abstract

Smallpox was one of the most devastating illness of the mankind throughout history. British scientist Edward Jenner's discovery of the smallpox vaccine was the first step to the eradication of the illness. The vaccination practice accelerated with the studies of famous French scientist Louis Pasteur who is known as one of the founders of the microbiology. A new era has begun in microbiology at Ottoman medicine after physicians from medical school visited Pasteur at 1886. A few years later than this visitation, smallpox vaccine center namely "Telkihane-i Şahane" was established in 1892 in Ottoman Empire. With the establishment of "Telkihane-i Şahane" it was aimed to vaccinate all the people living in the borders of the Empire. But it was a problem to send vaccines to every frontier of the country from the first day. In order to deal with this problem and provide vaccines to be conveyed every single part of the country, there needed to establish new vaccine centers in different provinces. Consequently, new vaccine producing centers were established at the different parts of the state from 1890s to the First World War. Even though these institutions could not properly work, they were important for vaccination at the country side of the Empire. We know about the provincial vaccine centers mostly from the archive documents which are related to assignment of an officer or a problem that was occurred during the establishment. Although it was planned to establish vaccine centers in every province, because of various reasons they could be established only in a few provinces. Yemen, Basra, Mecca, Medina, Baghdad, Syria vaccine centers are the main ones we know about from archive documents. Especially as one can see in the example of Yemen Vaccine Centre, military physicians played a significant role at the establishment of these institutions. We witness the efforts of Ottoman medicine society and officials to establish vaccine centers in these provinces and make it available for the folks of the province despite the lack of educated people and financial sources. In this study we tried to study these provincial vaccine centers by examining mainly Ottoman Archive documents and also secondary sources.

Keywords: *Vaccine, Vaccine Center, Smallpox Vaccine, Telkih-i Cüderi, Telkihane-i Şahane, Provincial Vaccine Centers.*

Giriş

Günümüzde kalıcı olarak yok edilmiş (eradike) olan çiçek hastalığı, insanlık tarihinin en yıkıcı hastalıklarından birisi olagelmıştır. 100 milyon Amerikan yerlisinin ölümüne sebep olması, 1967'ye kadar yılda ortalama 2 milyon insanın bu hastalıktan hayatını kaybetmesi, hastalığın ne denli yıkıcı ve tehlikeli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu hastalığın yeryüzünden silinmesi medeniyet tarihinin önemli kilometre taşlarından birisi olmuştur. Çiçek hastalığı, dünyada en son 1977 yılında Somali'de görülmüştür. 1980 yılında ise hastalığın kalıcı olarak yok edildiği resmen ilan edilmiştir¹. Türkiye'de en son çiçek vakası 1957 yılında görülmüş olmakla birlikte aşılama 1980'e kadar devam etmiştir². Hastalığın hem dünyada hem de Türkiye'de tamamen yok edilmesi için neredeyse bir asrı aşkın süre geçmiştir. Çiçek aşısının keşfi, diğer tüm aşılamalara da temel oluşturmuştur. Bu keşif ile salgınlarla mücadelede önemli bir adım atılmış, kamusal aşılama fikri ortaya çıkmıştır. Bu keşif ve mikrobiyoloji alanında yaşanan diğer gelişmeler Osmanlı'nın modernleşme ve batılılaşma sürecinde tıp alanında gözle görülür değişimlere sebep olmuş ve devleti yönetenler kamu sağlığı konusunda adımlar atmaya başlamıştır. Türkiye'de 19. yüzyılda başlayan çiçek hastalığı ile mücadele Cumhuriyet dönemine de miras kalmıştır. Bu hastalığa karşı ilkel bir yöntem olarak insandan insana aşılama yöntemi yüzyıllardır bilinmekteydi. Genel hatları ile bu yöntem, çiçek hastası birinin yaralarından alınan numunenin, sağlıklı birinin vücuduna (kolda, alında, göğüste) çizikler atılmak suretiyle açılan yaralara konulmasıyla uygulanıyordu. İngiliz Büyükelçisi'nin eşi Lady Mary Wortley Montagu (1689-1762) bu yöntemi Osmanlı'da görmüş ve Batı Dünyası'na tanıtmıştır. Tıpta "*variolation*" olarak da bilinen bu yöntem 18. yüzyılda "Türk Usulü Aşılama" olarak tanınmıştır. Fakat bu yöntem en nihayetinde insan çiçeğinin (smallpox) bir insandan diğerine bulaştırılmasıydı ve çiçek hastalığının risklerini taşımaktaydı. Çiçek aşısının keşfi sonrası zamanla bu usul yasaklanmış ve modern aşı zorunlu hale getirilmiştir³.

İngiliz bilim insanı Edward Jenner geleneksel aşının yerini alacak olan modern aşığı köylü sütçü kadınları gözlemleyerek bulmuştur. Jenner, bazı sütçülerin çiçek hastalığına yakalanmadıklarını ve ineklerdeki çiçek hastalığının (cowpox) insanları, insan çiçeğine (smallpox) karşı bağışık hale getirdiğini gözlemlemiştir. İnsanlar, inek çiçeğini insan çiçeğine göre çok daha hafif geçiriyorlardı ve insan çiçeğine de bağışıklık kazanmış oluyorlardı. 14 Mayıs 1796'da James Phipps adlı bir çocuğu cowpox ile aşılayan Jenner, çocuğun "smallpox"a bağışıklık kazandığını ispatlamıştır. Böylece 1796'da henüz 8 yaşındayken aşılanan James Phipps, dünyada modern anlamda aşılanan ilk insan olarak tarihe geçmiştir. Birkaç defa tekrarlanan deneyler neticesinde Jenner'in teorisi bilim çevrelerince de kabul görmüştür⁴. Aşılamanın karşılığı olarak ortaya çıkan Vaccination sözcüğü, latince inek manasına gelen "*Vacca*" sözcüğünden türetilmiştir. "Vaccination" sözcüğü Pasteur tarafından Jenner'i de onurlandırmak için yapılacak tüm aşılama işlemlerini içerisine alacak şekilde genişletilmiştir⁵. Böylece "*variolation*" yönteminin yerini de "*vaccination*" yöntemi almaya başlamıştır.

19. yüzyıl boyunca önce İngiltere'de sonra Avrupa'da ve hemen hemen aynı tarihlerde de Osmanlı'da modern aşılama hayata geçirilmiş, devletler kamu sağlığı yönünde

1m Raika Durusoy (2003), "Çiçek Bir Eradikasyon Öyküsü (Mü?)", *Toplum ve Hekim*, C. 18, S.5, ss. 367-368.

2 Orkun Tolunay (2009), *Türkiye'de Aşı Takviminin Tarihçesi*, Tıp Tarihi ve Etik Yüksek Lisans Programı Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, s. 14.

3m Nuran Yıldırım (2010), *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı İstanbul Üniversitesi Projesi No:55-10, s.69.

4 Louis N. Magnier (2005), *A History of Medicine Second Edition*, Taylor and Francis Group, ss. 370-371.

5 Raika Durusoy (2003), *age*, s. 369.

önemli adımlar atmaya başlamışlardır. Osmanlı yönetimi, pek çok alanda olduğu gibi çiçek aşısı ile ilgili gelişmeleri de son derece yakından takip etmiştir. Jenner'in keşfinden sonra Osmanlı Devleti'nde çiçek aşısı ile ilgili çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Jenner'in 1798'de yayınlanan *Çiçek Aşısı Sebep ve Tesirleri* adlı kitabı, Mustafa Behçet Efendi (1774-1834) tarafından 1801 yılında *Risale-i Telkîh-i Bakarı* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir⁶. 1811 gibi erken bir tarihte de yerli aşı üretimi için Şânizâde Ataullah Efendi girişimlerde bulunmuş ve aşı üretimi ile ilgili deneyler yapmıştır⁷. 1840'lı yıllara gelindiğinde Tıbbiye'de çiçek aşısının uygulanmaya başladığı görülmektedir. Avrupa'dan getirilen aşı mayaları ile Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'ye müracaat eden herkese aşı yapılmaya başlanmış ve bu iş için iki aşı memuru tayin edilmiştir. 1845'ten itibaren ise aşıcı yetiştirilmeye çalışıldığı görülmektedir⁸. Fakat bütün imparatorluğa aşı yetiştirmenin ve taşradaki ahaliyi aşılamanın zorluğu da bu dönemde yavaş yavaş anlaşılmaya başlandığından duruma ilişkin çözüm arayışlarına gidilmiştir. Aşı yapmak üzere merkezden yanlarına aşı tüpü ve harcırahları verilerek taşraya hekimler yollanmıştır. Çoğu zaman salgın ortaya çıktığında bazen de yerel yöneticilerin isteği üzerine geçici olarak gönderilen hekimler aşılama yapmaya gitmişlerdir⁹. 1872 yılında aşı üretimini ve aşıcıların uzak noktalara zamanında gönderilmesini sağlamak üzere "Aşı Enspektörlüğü" kurulmuştur. Bu alanda büyük hizmetleri olan Miralay Tabip Hüseyin Remzi Bey, Aşı Enspektörü olarak tayin edilmiştir¹⁰. Bunun yanı sıra 1892'de aşı üretimi yapmaya başlayan Telkikhane-i Şahane kurulmadan önce¹¹, 1880 yılında İtalyan hekim Giovanni Battista Violi, İstanbul'da "Établissement Vaccinogène" isimli aşı üreten özel bir müessese kurmuştur. Violi'nin kurduğu bu müessesede buzağıdan elde edilen çiçek aşılılarıyla fakir çocuklar ücretsiz olarak aşılanmıştır¹².

Çiçek aşısı ile ilgili bu gelişmeler yaşanırken 1885 yılında Pasteur'ün kuduz aşısını bulması tıp dünyasında bir başka çığır açmış ve Osmanlı tıp uzmanları bu büyük gelişmeyi takipten de geri kalmamışlardır. Nitekim kuduz aşısının bulunmasından bir yıl sonra 1886'da, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den Seririyat-ı Dâhiliye (İç Hastalıkları Kliniği) Muallimi Mirliva Aleksandr Zoeros Paşa, Ulûm-ı Hayvanat Muallimi Kaymakam Hüseyin Remzi ve Fenn-i Cerrahi ve Teksir-i Hayvanat Muallimi Baytar Kaymakam Hüsnü beyler Paris'e gönderilmiştir¹³. Bu heyet üyeleri 6 ay kadar Pasteur Enstitüsü'nde gözlem yaptıktan sonra 1886 Aralık'ı sonunda yurda geri dönmüşler ve 1887 yılında Dâ'ül-keleb (kuduz hastalığı) ameliyathanesini açmışlardır¹⁴. Heyetin Pasteur Enstitüsü'nü ziyaretinden sonra Osmanlı'da bakteriyoloji ve viroloji alanında hızlı bir gelişim başlamıştır.

6 Nuran Yıldırım (1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 1334.

7 İrfan Elmacı (2015), "Bilimsel ve Teknolojik Açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı", *Bellekten*, C.76, S.285, ss.615-616.

8 Ekrem Kadri Unat (1970), *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, s.11.

9 1846-1847 yıllarında hekimlerin çiçek aşısı yapmak üzere taşraya gönderildiğine dair bazı örnek belgeler şunlardır: Edirne'de çiçek hastalığının ortaya çıkması üzerine bir hekimin geçici olarak gönderildiğine dair: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İ.DH. 130/6652. Adana'ya çiçek aşısı yapmak üzere bir hekimin gönderilmesine dair: BOA, İ.DH. 133/6861. Afyon'a çiçek aşısı yapmak üzere bir hekimin gönderilmesine dair: BOA, İ.DH. 132/6782. Kocaeli'nde çiçek salgınına durdurmak için üç hekimin gönderilmesine dair: BOA. A.} MKT.MHM. 2/9.

10 Ekrem Kadri Unat (1970), *age*, s. 11.

11 Telkikhane-i Şahane'nin kuruluş sürecine dair bkz: Emre Karacaoğlu (2019), *Telkikhâne-i Şâhâne'nin Kuruluş Sürecine Dair*, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 38, Sayı: 65.

12 Nil Sarı, Ahmet Zeki İzgöer, Ahmet Eryüksel (2020), "II. Abdülhamid Döneminde Açılan Telkikhaneler (Aşı Evleri) ve Çiçek Aşısı Üretimi", *Afyon ve İstanbul Uluslararası Türk-İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongreleri (2018-2019) Bildiri Kitabı*, Konya, s. 16.

13 BOA. İ.DH. 989/78067.

14 Ekrem Kadri Unat (1970), *age*, ss. 5,6.

Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru aşı üretim merkezi Telkikhane-i Şahane'nin açılması ve aşı nizamnamelerinin, aşıcı talimatnamelerinin yazılmasıyla modern devletlerin önemli yapı taşlarından biri olan kamu sağlığı alanında dikkate değer bir temelin atılmaya başlandığı görülmektedir. 1885 yılında işin ehli kişiler tarafından aşının nasıl uygulanması gerektiğini etraflıca anlatan ilk "Aşı Nizamnamesi" hazırlanmıştır. Dokuz maddeden oluşan Aşı Nizamnamesi'nin temel amacı kadın-erkek, çocuk-yetişkin tüm Osmanlı tebaasını aşılamdı. Bu nizamnamenin ilk maddesi ile devlet ya da özel okullara kabul edilecek kız-erkek bütün çocukların aşılu olması zorunlu tutulmuştur. Aşılama sadece çocuklarla sınırlı tutulmamış, üçüncü madde ile devlet dairelerine yahut asker veya polis teşkilatına kabul edilecek herkesin aşılu olması şart koşulmuştur. Hâlihazırda silahlı tabur alınmış olanların da tabur doktoru tarafından aşılınmaları kararlaştırılmıştır. Taşrada ise memleket doktoru olan yerlerde doktorların, olmayan yerlerde de aşıcıların aşı yapacağı belirtilmiştir¹⁵. Bu nizamnamenin yanı sıra yine 1885 yılında yayınlanan ve sekiz maddeden oluşan "Aşıcı Talimatnamesi" ile de aşıcıların çalışma prensipleri belirlenmiştir. Bu talimatnamenin birinci maddesi ile aşı uygulamasının sadece diplomalı hekimler ve aşıcılar tarafından yapılması şart koşulmuştur. Bu sayede, geleneksel yöntemlerle aşı yapmaya çalışan ehliyetli kişilere engel olunması amaçlanmıştır. Ayrıca aşıcıların aşı belgelerini nasıl verecekleri, aşığı çoğaltmak için hangi çocuklardan aşı alacakları gibi konular netleştirilmiştir. Böylece bu ilk nizamname ve talimatname ile Osmanlı'da aşı ile ilgili uygulanacak olan ilk bilimsel, kamusal ve bürokratik çerçeve çizilmiştir¹⁶. Yayınlanan söz konusu bu nizamname ve talimatnamenin ardından, yukarıda adı geçen Miralay Doktor Hüseyin Remzi Bey, "*Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye Azasından Aşı Enspektörü Doktor Miralay Hüseyin Remzi*" imzasıyla bir rapor kaleme almıştır. Bu raporda Hüseyin Remzi Bey, Avrupa'dan getirilen aşı mayalarının zamanla bozulduklarından, ne kadar kaliteli olursa olsunlar tazeliklerini koruyamadıklarından bahsetmiş ve bu aşılarda yerinde üretilmelerinin önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu raporda Avrupa'dan bu kadar masraf yapmadan Osmanlı'da da üretim yapılabileceği, bunun medeni ülkelerde böyle olduğu ve Osmanlı'da da bir aşı üretim merkezinin kurulması gerekliliği üzerinde durulmuş ve bu işin Mekteb-i Tıbbiye'nin botanik bahçesinin bir köşesinde yapılabileceği belirtilmiştir¹⁷. 1892 yılında Hüseyin Remzi Bey'in girişimleri neticesinde Telkikhane-i Şahane'nin kurulması için bir irade yazılmıştır¹⁸. Geçici olarak Tufeyliyat-ı Hayvaniye¹⁹ Ameliyathanesi'nde kurulan Telkikhane-i Şahane için ilerleyen senelerde özel bir bina inşa edilmiştir.

Telkikhane-i Şahane'nin kuruluşundan itibaren oldukça verimli çalıştığı görülmektedir. Bu kurumun ürettiği aşı miktarı her geçen yıl giderek artmıştır. Nitekim 1892'de sadece 428 aşı ile üretime başlayan telkikhane 1892-1913 yılları arasında 7.260.784 kişilik çiçek aşısı üretmiştir. Bu rakam, 1914-1919 yılları arasında 27.688.449'a yükselmiştir²⁰. Burada hazırlanan aşılar da merkezden taşraya gönderilmiştir. Bununla beraber Telkikhane-i Şahane kurulduktan sonra Osmanlı Devleti'nin uzak ve sıcak bölgelerine bozulmadan aşı gönderebilmek başlı başına bir sorun olmuştur. Bu da taşra merkezlerinde telkikhaneler açma ihtiyacını ortaya çıkartmıştır. Taşranın merkez vilayetlerinde telkikhanelerin açılması gerekliliği, Miralay Doktor Hüseyin Remzi Bey'in raporunda da ele alınmaktadır. Hüseyin Remzi Bey, 8 Nisan 1892 tarihli raporunda Avrupa'dan örnek

15 *Düstur*, 1. Tertip 5. Cilt, Ankara, Ankara Başvekâlet Matbaası, 1937, ss. 273-274.

16 *Düstur*, 1. Tertip 5. Cilt, Ankara, Ankara Başvekâlet Matbaası, 1937, ss. 310-311.

17 BOA. ŞD. 2568/3.

18 BOA. İ.MMS. 131/5618.

19 Hayvan parazitleri.

20 Ekrem Kadri Unat (1970), "Osmanlı İmparatorluğunda Aşı ve Serum Hazırlama Müesseseleri", *Türk Tıp Âlemi Dergisi*, İstanbul, Ayır Baskı, Nisan-Haziran 1970, S.2, s.146.

verirken “Aşı mayası tüplerde olsun kalemlerde olsun çabuk bozulacağından her büyük şehirlerde dahi telkikhaneler açılmıştır”²¹ diyerek aşılardan uzak mesafelere gönderilmesinin zorluğundan bahsetmiştir. Taşrada açılan telkikhanelerin tümü ile ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkün olmadığı için, görece daha fazla belgeye ulaşabildiğimiz Yemen, Basra, Hicaz (Mekke-Medine), Musul ve Aydın telkikhaneleri ayrı başlıklar altında ele alınırken hakkında daha az belgeye ulaşabildiğimiz Suriye (Şam), Bağdat, Trablusgarp, Erzurum, Selanik, İzmir ve Sivas telkikhaneleri tek bir başlık altında toplu olarak değerlendirilmiştir.

A. Taşra Telkikhanelerine Genel Bir Bakış

Telkikhane-i Şahane'den vilayetlere aşı yollanmasıyla ilgili sorunlar sıklıkla arşiv vesikalarına yansımıştır. Postayla yollanan aşı tüpleri çok defa tesirini yitiriyor ve ulaştığı yerde aşılama yapılamıyordu. Özellikle sıcak bölgelere gidene kadar aşının bozulduğu görülmektedir. Aşılardan mümkün olduğu kadar kış mevsiminde gönderilmeye çalışılmıştır. Yaz mevsiminde gönderilen aşılardan deniz yolu ile yollanarak vapurların buzluklarında muhafaza edilmeye çalışılmışsa da deniz yolu ile her bölgeye aşı göndermek doğal olarak mümkün olamamıştır. Kara yoluyla giden aşılarda ise sıcaklık 25 dereceyi geçtiğinde aşılardan tesirini kaybettiği bu yüzden bunların demir kutular içerisinde saklanarak sıcaktan korunmasına gayret edilmesi gerektiği Telkikhane ve Bakteriyolojihane müdürlerince rapor edilmiştir²². İstanbul'daki merkez telkikhane tüm imparatorluğa yetecek miktarda aşı üretse bile, soğuk zincir korunamadığı için aşılardan gideceği yere ulaşmadan bozulmaktaydı²³. Hava sıcaklığı aşılardan korunması konusunda oldukça önem taşımaktaydı. Üstelik sıcak hava koşullarında çiçek hastalığının görülme oranı artmakta, soğuk havalarda ise azalmaktaydı²⁴. Tüm bu zorluklar sebebiyle uzak bölgelerde birer telkikhane açılması fikri Telkikhane-i Şahane'nin kurulduğu 1890'lı yıllardan itibaren gündemde olmuştur.

1897 yılında Dâhiliye Nezareti'nce, tüm vilayetlerde ikişer bin kuruş masrafla telkikhanelerin kurulması planlanmıştır. Telkikhanelerin uzak vilayetlerde açılmasının gerekliliği de uzak bölgelere gönderilen aşı tüplerinin ilgili bölgeye ulaşana dek bozulmalarından ötürü çiçek aşısının uygulanamaması ve bu nedenle özellikle birçok çocuğun çiçek hastalığından kurtulamayarak ölmesi gerçeğine dayandırılmıştır. Böylece, ölümlerin engellenebileceği düşünülmüş²⁵ ve telkikhanelerin sıhhiye müfettişlerinin gözetiminde çalıştırılması kararlaştırılmıştır²⁶. Fakat zamanla her vilayette bir telkikhane açılmasının mümkün olmayacağı anlaşıldığından, sadece uzak vilayetlerin başkentlerinde birer telkikhane açma fikrine odaklanılmıştır. Özellikle uzak bölgelerde sıkıntı çekildiği için bunların hepsine tek tek telkikhane açmak yerine merkezde bulunan birkaç vilayette birer telkikhane kurarak çevre vilayetlerin de bu telkikhanelerden yararlanmasını planlanmıştır. Bu çerçevede Dersaadet'e yakın vilayetlere de Telkikhane-i Şahane'nin aşı göndermesi öngörülerek bir telkikhane açma fikrinden vazgeçilmiştir²⁷.

Taşrada bu telkikhaneler açılırken iki temel güçle karşılaşmıştır; yetişmiş eleman ve ödenek bulma güçlüğü. Öyle ki telkikhanelerin vilayetlerde sıhhiye müfettişlerinin

21 BOA. İ.MMS. 131/5618-5.

22 Süheyl Ünver (1948), *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, s. 180.

23 Ümmügülüm Candeğer (2020), “Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Çiçek Hastalığı (1923-1960)”, *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Çiçek*, Ankara, Ed. Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Ahmet Çağrı Büke, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, s. 97.

24 Mucize Ünlü, Zarife Albayrak (2021), “Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, C.2, S.2, ss. 304-305.

25 BOA. DH.MKT.2085/61. Bkz: Ek-1.

26 BOA. DH.MKT. 2210/152.

27 BOA. DH.MKT. 2227/22.

gözetiminde açılması planlanırken Yemen örneğinde olduğu gibi bazı vilayetlerde sıhhiye müfettişi dahi bulunmamaktadır. Nitekim bir sonraki sene yani 1898'de Dâhiliye Nezareti'nden Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne Trabzon, Bursa (Hüdavendigâr) vilayetleri, Biga sancağı gibi yerlerin zaten İstanbul'a yakın olduğu ve lüzum görüldükçe Telkikhane-i Şahane'den taze aşı sağlayabilecekleri için buralarda ayrıca bir masrafa girilerek telkikhane açılmasına gerek olmadığı yazılmıştır²⁸. 17 Ekim 1899'da ise Dâhiliye Nezareti'nden Manastır, Erzurum, Basra ve Diyarbakır vilayetlerine yazılan tezkirede, telkikhanelerin her vilayette olmasının iyi olacağı fakat şimdilik sadece uzak vilayetlerde açılacağı belirtilmiş ve telkikhanelerin bir an evvel kurulması konusunda vilayetlerin gereğini yapmaları istenmiştir. Bununla beraber Vilayet meclislerinin telkikhaneler için yer göstermesi ve ödenek sağlaması, merkezden de aşı müstahzırı²⁹ ve aşıcı gönderilmesi planlanmıştır³⁰.

1906 yılında Telkikhane-i Şahane müdüriyeti beyanıyla Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nazırı Zeki Paşa, Şura-yı Devlet'e taşrada telkikhaneler açılmasının önemi ile ilgili bir rapor sunmuştur. Özet olarak bu raporda Telkikhane-i Şahane'nin ürettiği aşılardan Avrupa'nın en mükemmel şekilde hazırlanıp İstanbul'da satılan aşı tüplerinden daha üstün olduğu fakat memleketin çok büyük olması sebebiyle uzak ve sıcak bölgelere aşı sevkiyatında sıkıntı çekildiği, uzak yerlere aşı ulaştırılamadığı için aşı nizamnamesinin bütünüyle uygulanmadığı ve hastalığın bir türlü tam olarak yok edilemediği yazılmıştır. Eğer uzak vilayetlerde telkikhaneler açılarak aşı üretimi sağlanır ve kaymakamı olan kazalarda aşı memurlarıyla, köylerde de muhtar ve imamların yönlendirmesiyle tüm ülkede aşı nizamnamesi harfiyen uygulanırsa hastalığın yavaş yavaş ortadan kalkacağı belirtilmiştir³¹.

Taşra telkikhanelerinin inşasında, Telkikhane-i Şahane'nin bir model olarak uygulanmaya çalışıldığı dikkati çekmektedir. Telkikhane-i Şahane'nin, Demirkapı Tıbbiyesi'nin botanik bahçesinin bir köşesinde inşa edildiği gibi taşra telkikhanelerinin de askeri hastane bahçelerinin bir köşesinde inşa edilmesi düşünülmüştür. Üçüncü, dördüncü ve beşinci orduların merkezleri olan Manastır, Erzincan ve Şam askeri hastane bahçelerinin bir köşesinin telkikhanelere ayrılarak buralarda tek katlı bir bina inşa edilmesi planlanmıştır. Ordu merkezi bulunmayan Trablusgarp, Musul ve Basra gibi vilayetlerde ise telkikhanelerin güreba hastaneleri bahçelerinde inşa olunması öngörülmüştür³². Hastane bahçelerinde açılması düşünülen telkikhanelerin, tek katlı kâğır bir bina içerisinde aşılanacak danaların konacağı bir ahır ve aşı hazırlanacak bir laboratuvar ile müstahzıra ve müdüre ait iki odanın bulunacağı şekilde inşa edilmesi planlanmıştır. Açılacak telkikhane odalarının boyası, zemin parkesi, su tesisatı gibi ayrıntıların dahi betimlendiği Şura-yı Devlet'e sunulan Zeki Paşa'nın raporunda satın alınması gerekenler, fiyatlarıyla beraber ele alınmıştır. Bu telkikhaneler için bir Pastör sobası, bir otoklav, dana aşılama kullanılan bir tezgâh, dört havan, bir düzine pens ve mişrat³³, iki ustura, iki adet kıl makinesi, danalar için pabend³⁴ ve rabtiye kayışları, Erzincan, Manastır gibi soğuk yerlere de ikişer soba alınması düşünülmüştür. Ayrıca mikroskop olmayan hastanelerde ve buz tedarik edilemeyecek yerlerde açılacak telkikhanelere birer mikroskop ve buz makinesi alınması da gerekli görülmüştür. Yemen, Trablusgarp, Bağdat, Musul, Basra, Şam, Erzincan ve Manastır'da

28 BOA. DH.MKT. 2107/30.

29 Aşı hazırlayıcısı

30 BOA. DH.MKT.2257/117.

31 BOA. ŞD. 649/15-2.

32 BOA. ŞD. 649/15-1; ŞD. 649/15-4; İ.SH. 5/15-1.

33 Neşter, cerrah bıçağı.

34 Ayak bağı.

açılması planlanan telkikhanelerin kuruluşu için bir defaya mahsus 15.500'er kuruştan 124.000 kuruş harcanacağı ve bundan elde edilecek yararın karşılığında ödenecek bu miktarın önemsiz bir bedel olduğu vurgulanmıştır³⁵. Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'nin de onayı ile bu telkikhanelerin açılmasına dair 27 Nisan 1907'de bir irade yazılmıştır³⁶. Her ne kadar adı geçen sekiz vilayetin hepsinde telkikhane açıldığına dair net bir bilgi yoksa da 1907 senesi sonrası telkikhanelerin açılması için daha fazla uğraş verildiği görülmektedir. Söz konusu bu taşra telkikhanelerinin tam olarak açılış tarihleri, işleyişleri, çalışanları gibi ayrıntıları Telkikhane-i Şahane'de olduğu gibi net olarak bilinmemektedir. Fakat bunlardan kimilerinin varlığı kesin olarak saptanmıştır. Aşağıda değineceğimiz üzere çeşitli sorunları konu alan arşiv belgeleri sayesinde bazıları hakkında daha fazla bilgi edinebilmekteyiz.

B. Yemen Telkikhanesi

Yemen Telkikhanesi'nin açılış sürecinin hayli sancılı olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu telkikhane hakkında diğerlerine oranla daha fazla arşiv belgesi ile karşılaşmaktayız. Bu telkikhane'nin açılması epey zaman almış ve açılış aşamasında birtakım sıkıntılar yaşanmıştır. Telkikhane'nin açılışına dair ilk belgeler 1898 yılına aittir. 16 Ağustos 1898'de Dâhiliye Nezareti'nden Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne gönderilen yazıda, Yemen'e gönderilen aşı tüplerinin bozulduğu, bölgede çiçek hastalığının hiç eksik olmadığı, bu nedenlerle orada bir telkikhane'nin açılmasına şiddetle ihtiyaç duyulduğu, Yemen'den tedarik edilemeyen ve gerekli olan araç gereçlerin İstanbul'dan getirilebileceği belirtilmiştir. Ayrıca Yemen'de sıhhiye müfettişi olmadığından açılacak telkikhaneye bölgedeki Ordu-yu Hümayun başhekiminin nezaret etmesi öngörülmüştür³⁷. Fakat vilayetin hem telkikhane açabilecek yeterli bütçesi olmadığından hem de bölgenin çetin şartlarında çalışabilecek yetişmiş insan kaynağı bulmakta güçlük çekildiğinden bu telkikhane hemen açılmamıştır.

1899 yılı sonuna gelindiğinde telkikhane için istenilen araç gereçlerin ve tüplerin hâlâ Yemen Vilayet Merkezi Sana'ya ulaşmadığı görülmektedir. Ordu başhekiminin açılacak bu telkikhane'ye nezaret etmesinden de vazgeçilmiş ve yerine Yemen'e bir sıhhiye müfettişi atanmıştır. Öte yandan telkikhane'ye nezaret etmek üzere sıhhiye müfettişi olarak atanan İsmail Efendi de Sana'ya ulaşmadığı için telkikhane açılmamış ve merkezden aşı mayası yollanması istenmiştir³⁸. 21 Mayıs 1900'de Dâhiliye Nezareti'nden Vilayete yazılan yazıda açılması planlanan bu telkikhane için gerekli olan araç gereçlerin ücretinin defalarca bildirilmesine rağmen ödenmediği belirtilmiştir. Ayrıca atanan sıhhiye müfettişinin de işinin fazla ve mühim olacağı, telkikhane'nin iş yükünün tek başına ona bırakılmasının uygun olamayacağı ifade edilmiştir. Vilayet yönetimi mümkün olduğu kadar az ödenek ayırarak atanacak müfettişe aynı anda farklı birkaç iş yaptırmak istese de merkezden bunun mümkün olmayacağı bildirilmiştir. Bölgede müfettiş maaşından başka bir de doktor maaşı için 2.200 kuruş daha bulunamayacağından Telkikhane-i Şahane'de aşı hazırlamayı öğrenmiş bir aşı müstahzırının atanmasının daha iyi olacağına karar verilmiştir³⁹.

Taşta telkikhanelerinin çoğunda izlenen model benzer olmuştur. Nitekim atanan memurlar telkikhanelerin araç-gereçlerini götürmek, telkikhane inşaatıyla ilgilenmek ve inşaat bitiminde de işe başlayıp aşı üretmek üzere görevlendirilmişlerdir. Hatta memurlara kimi zaman sadece telkikhane'nin sorumluluğu verilmemiş, aynı zamanda

35 BOA. ŞD. 649/15-1; ŞD. 649/15-4; İ.SH. 5/15-1.

36 BOA. İ.SH. 5/15-2. Bkz: Ek-2.

37 BOA. DH.MKT.2092/14.

38 BOA. DH.MKT. 2288/49.

39 BOA. DH.MKT. 2347/115.

belediye tabipliği ya da sıhhiye müfettişliği gibi görevler de verilmiştir. Bu memurlarla ilgili 30 Aralık 1901'de merkezden vilayete yazılan yazıda, sıhhiye müfettişinin sancak, kaza ve nahiyelerin sağlık durumlarını denetlemeye gittiği zamanlarda merkez vilayetten aylarca uzak kalacağına ve birçok masrafla oluşturulacak Yemen Telkikhanesi ile ilgilenemeyeceğine dikkat çekilmiştir. Bu sıhhiye müfettişinin hem denetleme görevi hem de telkikhane de aşı hazırlama, aşı mayalarını tüplere koyma ve çevre illere gönderme gibi birçok vazifeyi aynı anda yapmasının mümkün olmayacağı bildirilmiştir. 1901 yılı sonunda Yemen'e 100 adet havasız aşı tütünün yollandığı ve Yemen Vilayeti'ne 1.000 kuruş maaşla bir aşı müstahzırının atanması gerektiği fakat Yemen Vilayeti'nce bu müstahzırın maaşının bağlanmadığı Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nce Dâhiliye Nezareti'ne bir kez daha yazılmıştır⁴⁰.

21 Temmuz 1902'de Yemen Valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne araç gereçlerin ücreti olan 4.000 kuruşun gönderildiğine dair bir tezkire yollanmıştır. Bu ücret Yemen merkez şehirleri Sana ve Hudeyde belediyelerinin yıllık gelirlerinden ödenmiş ve Hudeyde mutasarrıflığı tarafından posta ile havale edilmiştir. Aynı tezkirede merkez vilayetin senelik bütçesinde, atanacak aşı müstahzırının maaşına da yer verildiği bildirilmiş ve bu aşı müstahzırının gelirken ücreti ödenen araç gereçleri de kendisiyle beraber getirmesi istenmiştir. Posta ile ilgili bir karışıklık yaşandıktan sonra 3 Haziran 1903'te Dâhiliye Nezareti ödemenin yapıldığını onaylamıştır⁴¹. 1903 yılında telkikhane için yapılan söz konusu ödemenin İstanbul'a ulaşmasının ardından Yemen'e Hamdi Mahmud isminde bir aşı başmüstahzır atandığını görüyoruz. Fakat atanma tarihi tam olarak bilinmeyen bu memurdan, istifa için verdiği dilekçe sayesinde haberdar olmaktadır⁴². 1907 yılında istifa eden bu başmüstahzırın, Yemen Telkikhanesi'ne atanma tarihi, atandıktan sonra aşı üretimi ve sevkiyatı yapmayı başarıp başaramadığı hususları karanlıkta kalmaktadır. Hamdi Mahmud Efendi "*Yemen vilayeti telkikhane sermüstahzır olup oranın âbî ve havasıyla imtizac edemediğinden dolayı*"⁴³ önce izin alarak İstanbul'a geri dönmüş fakat izin süresi 1907 Temmuz'unda bitmesine rağmen Yemen'e dönmek istemediği için istifasını sunmuştur. Verdiği dilekçede ayrıca çalıştığı sürenin karşılığı olan maaşının da ödenmesini istemiştir⁴⁴. 1908 yılında Yemen Telkikhanesi için tekrar ihtiyaç listesi yollandığı göz önünde bulundurulduğunda Hamdi Mahmud Efendi'nin aşı üretmediği tahmin edilebilir⁴⁵.

1318 aşı istatistiklerinde Yemen Vilayeti'nin istatistikleri verilirken açıklama bölümünde "*saye-i terakkiyat vaye-i hazret-i padişahide merkez vilayette bir telkikhane şubesi küşad edilmek üzeredir*"⁴⁶ notu düşülmüştür. Benzer şekilde 1320 Yemen istatistikleri verilirken de "*merkez vilayette telkikhane şubesi derdest-i küşaddir*"⁴⁷ yazılmıştır. Yani Yemen'deki Telkikhane'nin Rumi 1320 (1904-1905) senesinde açılmamış fakat açılmak üzere olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla 1907 yılında görevinden istifa eden başmüstahzır Hamdi Mahmud Efendi'nin 1903'te araç-gereç ücreti İstanbul'a ulaştıktan sonra vilayet merkezinde bir telkikhane açmak üzere Yemen'e gönderildiği fakat bölgeye uyum sağlayamadığı için

40 BOA. DH.MKT. 2572/7.

41 BOA, DH.MKT. 568/54.

42 BOA. DH.MKT. 1186/57.

43 Yemen vilayeti aşievi başhazırlayıcısı olup oranın suyu ve havasına uyum sağlayamadığından ötürü.

44 BOA. DH.MKT. 1186/57.

45 Sana'da inşa edilecek telkikhane eşya alımı için Dâhiliye Nezareti'nden yazılan tezkire için bkz; BOA, DH.M-KT. 2622/68.

46 Rifat Hüsamettin, *Telkikhane-i Şahane'nin 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risalesidir*, Dersaadet, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Sene-i Hicriye: 1321, Sene-i Maliye: 1319, s.93.

47 Rifat Hüsamettin, *Telkikhane-i Şahane'nin 1320 ve 21 Senelerine Mahsus İstatistik Risalesidir*, Dersaadet, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Sene-i Hicriye: 1324, Sene-i Maliye: 1322, s.91.

1907’de istifa ederek bu telkikhaneyi açmadan geri döndüğü görülmektedir. Tüm uğraşlara rağmen gerek parasızlıktan gerekse yetişmiş eleman eksikliğinden bir türlü açılmayan Yemen Telkikhanesi 1909 yılında Yemen’in Asir şehrinde baş gösteren çiçek salgınıyla yeniden gündeme gelmiştir. 13 Temmuz 1909’da Asir Kumandanı ve Mutasarrıfı tarafından Asir’deki durum ile ilgili bir rapor kaleme alınmıştır. Bu raporda, salgının ne kadar korkunç boyutlara ulaştığı çarpıcı bir şekilde anlatılmıştır. Halkın bedevi olması, sağlık kurallarına yeterince uyulmaması, Yemen’in sert coğrafyası ve merkeze uzaklığı gibi nedenlerle yaşanan bu salgının diğer bölgelerle kıyaslanamayacak derecede şiddetli olduğu vurgulanmıştır. “*Bu memleketin terakkisi ve hatta terakkisinden sarf-ı nazar memleketin mahv-i ifnâdan vikayesi*”⁴⁸ yani bir ilerlemeden de öte, halkın yok olmaktan kurtulması için telkikhane açılmasının şart olduğu dile getirilmiştir. Asir’in sancak merkezi Abha’da nüfusun 4.000 olduğu ve bunun 750’sinin çiçek yüzünden öldüğü, bu hastalık yüzünden günde 20-25 kişinin kaybedildiği ve halk arasında hastalığın “kara çiçek” diye nam saldıği yazılmıştır. Ayrıca, eğer yerel hükûmetin ya da belediyenin telkikhane açması beklenirse işlerin tamamen sonuçsuz kalacağı, Yemen’in korkunç bir fakirlik içinde olduğu, bu fakirliğin sınırını anlayabilmek için ne lisanın yeteceği ne de yaşananların kaleme yazılacak türden şeyler olduğu, durumu yalnızca orayı görenlerin anlayabileceği vurgulanırken açılacak bu telkikhane için merkezden ödenek sağlanması gerektiğinin altı çizilmiştir. Asir Kumandanlığı’ndan gönderilen bu rapor üzerine, Eylül 1909’da durum önce Harbiye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne oradan da Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ve Sıhhiye Nezareti’ne bildirilmiştir⁴⁹. Meclis Reisi Besim Ömer Paşa⁵⁰ da Kasım 1909’da Dâhiliye Nezareti’ne yazdığı cevapta, bu bölgede bir telkikhane kurulmasının oldukça iyi olacağını, telkikhanein idare ve sorumluluğunun Abba Sıhhiye Tabipliği’ne verilmesini uygun gördüklerini belirtmiştir. Ayrıca gerekli araç-gereçlerin listesinin bir planla beraber sunulduğunu söyleyen Besim Ömer Paşa, böyle bir kurumun orada kurulmasının insanîyet için büyük bir hizmet olduğunu vurgulamıştır⁵¹. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından düzenlenen bu plana göre inşaat için 12.880 kuruş ve işletilmesi için de (*masarif-i daimiyesi olarak*) 24.950 kuruşun gerekeceği bildirilmiştir. Fakat 22 Kasım 1909’da Sıhhiye Nezareti’nden yazılan yazıda nezaret bütçesinde buna karşılık olmadığı belirtilmiş, bu paranın ya yerel belediye sandıklarınca ya da hükûmetçe ödenmesi gerektiği söylenmiştir⁵². 2 Aralık 1909’da bu durum Dâhiliye Nezareti’nden Maliye Nezareti’ne yazılmıştır. Yazıda, Sıhhiye Nezareti bütçesinde bu masrafa karşılık olmadığı ve telkikhanein inşası için 12.880 kuruşun, işletilmesi için de 24.980 kuruşun ödenmesi gerektiği belirtilmiştir⁵³.

Yemen Telkikhanesi’nin açılması, Asir’de meydana gelen salgın sebebiyle gündeme geldiği için ilk aşamada telkikhanein Asir’de açılması düşünülmüştür. 21 Eylül 1909 Nezareti-i Umur-ı Sıhhiye’den Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda, bazı zamanlar hastalığa yakalananların ölüm oranının %90 olduğu ve Mekke’de olduğu gibi Asir’de de bir telkikhane açılması gerektiği ifade edilmiştir⁵⁴. Fakat 29 Mart 1910 yılında Dâhiliye Nezareti’nden Sadaret’e yazılan tezkirede, Yemen Telkikhanesi’nin Asir’de değil Sana’da açılacağı yazılmıştır⁵⁵. Günümüzde de Yemen’in başkenti ve en büyük şehri olan Sana, o

48 BOA. DH.MUİ. 22/48-6.

49 BOA. DH.MUİ. 4/13; DH.MUİ.7/62.

50 Besim Ömer Akalın.

51 BOA. DH.MUİ. 22/48-3.

52 BOA. DH.MUİ. 22/48-8.

53 BOA. DH.MUİ. 22/48-7.

54 BOA, DH.MUİ. 22/48-5.

55 BOA. BEO. 3727/279477-2.

dönemde de vilayet merkezi idi. Dolayısıyla Yemen Telkikhanesi'nin Asir yerine Sana'da açılması hem merkezi hem de yerel yönetim açısından daha elverişli görülmüştür. Ayrıca açılması planlanan bu telkikhane için hazırlanan gider listesinde beklenenden daha fazla paranın gerektiği de anlaşılmıştır. 28 Mart 1910'da sunulan gider listesi şöyledir:

Telkikhane memurini maaş ve masarifatı (Daimi-i Seneviyesi)	
Müdür maaşı	1.200 ⁵⁶
Hizmetçi maaşı	1.800
Masarif-i müteferrika (ufak tefek giderler)	2.400
Danaların bedelati	7.500
Me'kulat (yiyecekler)	1.200
Led'el-icab (gerektiğinde)	12.000
	36.900
Telkikhane için bir defaya mahsus olarak muvazeneye zammı lazım gelen	
Masarif-i inşaiyesi	10.000
Hurdebin esmanı	2.500
Bir pastör sobası, otoklav, dört havan, bir düzine pens, iki ustura, iki kıl makinesi, pens, paybend, dana aşılama mahsus destgâh	3.000
	15.500
	36.900+15.500=52.400

(BOA. BEO. 3727/279477-3)

Uzun uğraşlar sonucu nihayet Yemen Telkikhane'sinin 1910 yılında açıldığını görüyoruz. Bu telkikhane'nin açıldığından, kuruluşunda emeği geçen askeri tabiplerin ve eczacıların ödüllendirilmesine dair Dâhiliye Nezareti'nden Yemen Vilayeti'ne yazılan 20 Ocak 1911 tarihli belge ile haberdar oluyoruz. İlgili belgeye göre, Sana'da az masrafla bir telkikhane kurmayı başardıkları için belediye tabip vekili Kolağası Hamdi Numan ve eczacı vekili Halid Nureddin efendiler ödüllendirilmişlerdir⁵⁷.

1911 yılı Ocak ayına gelindiğinde ise 7. Ordu Sıhhiye Müfettişi Mirliva Yusuf Ziya Paşa'nın Sıhhiye Dairesi'ne gönderdiği rapordan anlaşıldığı üzere, bölgede hem Osmanlı askerinden hem de yerel halktan 15 gün içerisinde 1.500 kişi aşılanmıştır ve Yemen bölgesinde ihtiyaç duyulan yerlere aşı tüpleri gönderilmiştir⁵⁸. 1898'de açılması için hazırlıklara başlanan Yemen Telkikhanesi ancak on iki sene sonra 1910 yılında hizmete girebilmiştir. Bunun temel nedeni, bölgenin merkezden çok uzak ve iktisaden fakir olmasıdır. Osmanlı yönetimi, aşı üretimi için bu denli uzak coğrafyaya gidecek memur bulmakta sıkıntı çekmiş, öte yandan yerel yönetim de kendine yetemediği için gerekli ödemeleri tam olarak yapamamıştır. Bütün bu olumsuz koşullara rağmen, geç de olsa telkikhane hizmete girmiş ve Yemen'de çiçek aşısı uygulaması hayata geçirilmiştir.

⁵⁶ Müdürün maaşı 12.000 kuruş olmalıdır. Müdürün maaşının hademeden az olması mümkün olmadığı için yanlış yazıldığı anlaşılıyor. Ayrıca müdürün maaşı 12.000 olarak hesaplandığında toplamda yazılan tutarla eşleşmektedir.

⁵⁷ BOA. DH.ID. 47/15.

⁵⁸ BOA. DH.ID. 47/15.

C. Basra Telkiihanesi

Yukarıda bahsettiğimiz gibi ilk olarak 1897’de tüm vilayetlerde bir telkiihane kurulması planlanırken sonradan telkiihanelerin sadece uzak vilayetlerde açılması düşünülmüştür. Basra da bu uzak vilayetlerden birisi olmasına rağmen ilk aşamada yerel yönetimin açılacak bu telkiihaneyi bütçeye bir yük olarak gördüğü için kuruluşuna sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Vilayetten merkeze yazılan yazıda, Basra Telkiihanesi’nin giderleri için gerekli olan bütçeye belediyenin sahip olmadığı; aşı uygulaması yapılacağı zamanlarda ihtiyaç oldukça merkezden taze aşı kalemleri getirtilerek aşılama işinin mevcut belediye tabip ve eczacısı tarafından yapılacağı bildirilmiştir⁵⁹. Bu iş için ayrıca bir ödenek ayırmak yerine yine merkezden aşı getirtilmesine devam edilmek istenmiş ve telkiihane açılışı için herhangi bir harcama yapmaktan kaçınılmıştır.

Dâhiliye Nezareti, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamûretü’l-Aziz, Halep, Bağdat, Yemen gibi vilayetlerle beraber Basra’da da bir telkiihane kurulması gerektiğini 1899’un Haziran ve Temmuz aylarında bir kere daha Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane’ye yazmıştır⁶⁰. Tam bu tarihlerde Basra’da çiçek hastalığı görüldüğü Dâhiliye Nezareti’ne rapor edilmiştir. 17 Temmuz 1899’da Basra’dan gönderilen telgrafta Necid sancağına bağlı Kurna kazasının Medine nahiyesinde çiçek hastalığı kaynaklı birçok ölüm gerçekleştiği bildirilmiştir. Bu hastalığın yayılması söz konusu olduğu için fenni önlemlerin alınması ve Basra’da bir telkiihanenin açılması gerektiği bildirilerek vilayetten aşı memuru ve hademe maaşı olarak 2.000 kuruş yollanmış, gelecek memurun maaşının da ödeneceği bildirilmiştir. 27 Ağustos 1899’da Dâhiliye Nezareti’nden Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti’ne gönderilen yazıda, gerekli araç gereçlerin bölgeye yollanacak memura emanet edilerek hızla gönderilmesi istenmiştir⁶¹.

1900 Mart’ında, Basra’daki telkiihaneye Abülkerim Ahad Efendi atanmış ve kendisinin bir an evvel memuriyet yerine gitmesi istenmiştir⁶². Basra Telkiihanesi müdüriyetinin yanı sıra Basra ikinci tabipliğine de atanan Abdülkerim Ahad Efendi’nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den mezun olduğuna, Bakteriyolojihane’de bir buçuk aylık bir eğitim alarak bu alanda da ayrıca bir diplomaya sahip olduğuna ve ileride Basra’da bir kuduz hastalığı tedavievi açılırsa orada da müdürlük yapabileceğine dair bilgiler, Dâhiliye Nezareti’nden 1900 yılı Nisan’ında Basra Vilayeti’ne gönderilen belgede yer almaktadır⁶³. Haziran ayında yola çıktığı anlaşılan Abdülkerim Ahad Efendi’nin yol harcırahı da Basra Vilayeti tarafından ödenmiş⁶⁴ ve 28 Haziran 1900’de Basra’ya ulaştığı ve buradaki telkiihanede görevine başladığı Dâhiliye Nezareti’ne bildirilmiştir⁶⁵. Basra Telkiihanesi diğer taşra telkiihanelerine göre görece daha erken bir tarihte hizmete girmiştir. Abdülkerim Ahad Efendi’nin Basra’ya varışını temel aldığımızda bu telkiihanenin açılışının 1900 senesi Haziran ayında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Telkiihane-i Şahane’de müdüriyet ve sermüştahzırlık ayrı görevler olarak ele alınmıştır. Taşra telkiihanelerinde işleyişin aynı olup olmadığına dair net bir bilgi mevcut değilse de genel duruma baktığımızda müdür olarak atanan kişi bütün görevleri üstlenmekte hatta başhekimlik, ikinci tabiplik gibi başkaca vazifelere ek olarak telkiihane müdürlüğünü de yürütmektedir. Bu durum hem hekim sayısının ülke coğrafyasına oranla

59 BOA. DH.MKT. 2118/86.

60 BOA. DH.MKT. 2227/22; DH.MKT.2211/12.

61 BOA. DH.MKT. 2224/70.

62 BOA. DH.MKT. 2318/77.

63 BOA. DH.MKT. 2335/130.

64 BOA. DH.MKT. 2361/105.

65 BOA. ZB. 316/100.

yeterli olmayışından hem de yerel idarelerin fazladan memur maaşı ödemeye olanakları ve niyetleri olmadığından, bir memura birkaç iş yaptırmak istemelerinden kaynaklıdır.

Aralık 1901'de Basra Telkikhanesi sermüştahzırlığında Behçet Efendi isminde birinin çalıştığı görülmektedir. Fakat merkezden Basra'ya gönderilen yazıda, Behçet Efendi'nin diplomasız olduğu ve bu görevde çalıştırılmayacağı, ayrıca görevi de vekâleten yaptığı belirtilmiştir. Behçet Efendi'nin görevini vekâleten yapıyor oluşundan, bir buçuk sene önce yani Haziran 1900'de Basra'ya gitmiş olan Abdülkerim Ahad Efendi'nin Basra'da durmadığı, görevinden bir sebeple ayrıldığı ve yerine geçici olarak Behçet Efendi'nin baktığı anlaşılmaktadır. Behçet Efendi de 1901 sonunda görevden uzaklaştırılırken yerine 1.000 kuruş maaşla İsmail Hakkı Efendi Basra Telkikhanesi Aşî Müstahzarlığı'na atanmıştır⁶⁶.

Taşra telkikhanelerinin yetişmiş eleman ve ödenek sıkıntısından kaynaklı olarak çoğu zaman düzgün çalışmadığı görülmektedir. 1906 yılında Basra Telkikhanesi sermüştahzırı laboratuvarın kuruluşunda gayretle çalıştığını fakat birkaç aydır belediye tarafından verilen ödeneğin kesildiğini ve ödeneksizlik yüzünden Basra Telkikhanesi'nin kapandığını yazmıştır. Başvuranlara hizmet verilemediğini ve bundan doğacak sorumluluğun kendisine ait olmadığını bildiren sermüştahzır, durumu anlatan bu yazıyı Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne göndermiştir⁶⁷. Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti de durumu bildiren bir yazıyı Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Bu yazıda sermüştahzırın açıklamalarının yanında zaten Basra Vilayeti'nin, ihtiyacını karşılamaya yetecek derecede aşî üretmediğinin, sürekli tûp talep etmesinden anlaşıldığı belirtilmiştir. Ekim 1906'da Dâhiliye Nezareti, Basra Vilayeti'ne yazdığı bir yazıda, öncelikle telkikhane'nin açılmasının nedeninin çiçekten korunmak ve hastalığın yayılma sebeplerini önlemek olduğuna işaret etmiştir. Yazının devamında da telkikhane'nin derhal açılıp aşî mayası üretmesi gerektiği yolunda Basra Vilayeti'ne uyarıda bulunmuştur.⁶⁸ Fakat Telkikhane'nin 1906 yılında kapandığı ve binasının inas mektebi (kızlar okulu) olarak kullanılmakta olduğu, Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nazırı Zeki Bey'in Şura-i Devlet'e sunduğu bir raporda ortaya çıkmıştır: *"inas mektebi ittihaz olunan Telkikhane şubesinden aşî mayası istihzar edilemediği şimdiye kadar vaki olan tûp irsalatıyla ve mezkûr şube için iki bin beş yüz kuruş maaşla bir müdür tabip ve bin kuruş maaşla bir müstahzır tayin olunduğu halde bu kadar masarife karşı yalnız vilayete tûp yetiştiremedikleri ve her sene Telkikhane-i Şahane'den tûpün gönderilmesi ve Basra Vilayeti'nde küşad olunduğu arz olunan telkikhane şubesine masarif-i lazime ihtiyar olunduğu halde hiçbir hidemat-ı lazimedede bulunmadığı..."*⁶⁹. Rapordan anlaşıldığı üzere, Basra Telkikhanesi, yapılan onca masrafa karşın kendisinden istenilen görevleri yerine getirememiş ve beklentileri boşa çıkarmıştır.

Basra Telkikhanesi'nin tekrar açılıp açılmadığına, açıldı ise ne kadar süre hizmette kaldığına dair arşiv belgesine rastlanılmamıştır. Şam ve Bağdat telkikhanelerinin verimli çalışmadıkları gerekçesiyle 1913 yılında kapatıldıkları bilinmektedir⁷⁰. Basra Telkikhanesi ile ilgili böyle bir bilgi olmamasına rağmen onun da pek verimli çalışmadığı merkezle yapılan yazışmalarda görülmektedir. Ayrıca 1910 yılında Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa'nın kaleme aldığı, çiçek hastalığının önlenmesi için uzak vilayetlerde telkikhanelerin kurulmasının önemini anlatan raporunda, Trablusgarp

66 BOA. DH.MKT. 2565/133.

67 BOA. DH.MKT. 1123/59-1.

68 BOA. DH.MKT. 1123/59-2.

69 BOA. ŞD.649/15-1.

70 Süheyl Ünver (1948), *age*, s. 185.

ve Mekke'nin yanında Basra'dan da söz edilmektedir⁷¹. Bu rapordan anlaşıldığı üzere 1910 yılında Basra Telkikhhanesi'nin açık olmadığı hükmüne varıyoruz. Sonuç itibarıyla 1900 yılında görece erken açılan Basra Telkikhhanesi, muhtemelen sadece 6 yıl hizmet verebildikten sonra ödenek sıkıntısı yüzünden 1906 yılında kapanmış ve binası da inas mektebi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

D. Hicaz Telkikhaneleri (Mekke-Medine)

Osmanlı yönetimi, Müslümanlar için kutsal sayılması nedeniyle Hicaz Vilayeti'ne diğer bölgelere oranla daha fazla önem vermeye çalışmıştır. Aynı önemi bölgede telkikhanelerin açılması için de göstermiştir. Diğer vilayetlere göre daha erken bir tarihte hem Mekke'de hem de Medine'de birer telkikhane açılmıştır. Hicaz'a telkikhaneler açma gerekliliği, manevi nedenlerden öte, günün gerçeklerinden kaynaklanmaktaydı. Tüm Müslüman dünyasından insanlar hac ibadetlerini gerçekleştirmek üzere bu bölgeyi ziyaret edip memleketlerine geri döndükleri için hastalık da hacılarla beraber diğer coğrafyalara yayılmaktaydı. Nitekim sonraki yıllarda Besim Ömer Paşa'nın bu telkikhanelerle ilgili Temmuz 1910 tarihinde yazdığı raporda, hastalığın bu coğrafyadan ülkenin çeşitli yerlerine hızla yayılma olanağı bulunduğu, bu nedenle zararlarının azaltılması, hatta tümünden ortadan kaldırılması için bölgede aşılama özellikle dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır⁷². Hacca gidenlerin hasta olmamaları ve hastalığı başka bölgelere taşımamaları için Mekke ve Medine telkikhanelerinin açılan ilk telkikhanelerden olduğu anlaşılmaktadır. Medine telkikhhanesi Mekke Telkikhhanesi'ne göre daha sorunlu olduğu için arşiv belgelerine bu telkikhane ile ilgili daha fazla bilgi yansımıştır. Vilayet merkezi Mekke olduğu için önceliğin bu telkikhaneye verildiği ve Medine Telkikhhanesi'ne göre görece daha iyi çalıştığı anlaşılmaktadır. Medine Telkikhhanesi'nin tam olarak ne zaman açıldığını bilememekle beraber 1901 Mart'ında açık olduğunu Dâhiliye Nezareti'nden Hicaz Vilayeti'ne gönderilen yazıdan öğreniyoruz. Bu yazıda telkikhanelerden istenilen ölçüde yararlanılmadığı, hâlâ Hicaz Vilayeti'nin Telkikhane-i Şahane'den aşı istediği, gönderilen aşılarda yolda bozulduğu ve bu yüzden bu tüplerle aşılama sadece 4 tanesinin aşısının tuttuğu belirtilmiştir. Yazın doğan çocuklara aşı yapılamadığı için yetmişten fazlasının hayatını kaybettiği istatistik cetvellerine yansımıştır. Her ne kadar Medine ve Mekke'de birer telkikhane var ise de Dâhiliye Nezareti'nden Vilayete yazılan bunların sıhhiye dairesinin idaresi altında araç-gereçlerinin eksik olduğu, kendilerinden yararlanılmadığı, buralara aşı müstahzırı olarak gönderilen kişilerin karantina dairesinde görevlendirildikleri, üstelik aşı mayası üretiminden zerre kadar anlamadıkları, söz konusu telkikhanelerin adeta terk edilmiş halde bulunduğundan haberdar oldukları ve bir an evvel bu telkikhanelerin açılıp düzgün işler bir hale getirilmeleri gerektiği yazılmıştır⁷³. Ayrıca yine merkeze yollanan istatistiklerden öğrendiğimize göre 1320 (1904-1905) senesinde Mekke'de "Bekir Efendi" ve Medine'de "Cerrah Yusuf Efendi" isimli aşıcılar bulunmaktadır ve cetvele "*Merkez Vilayet'te telkikhane şubesi küşad edilmiştir*" notu eklenmiştir⁷⁴.

Medine Telkikhhanesi'nin Mekke'dekine göre çok daha atıl bir durumda olduğu görülmektedir. Bu iki telkikhane için Maliye Nezareti'nden Sıhhiye Nezareti'ne senelik 30.000 kuruş ayrılmıştır. Fakat Eylül 1903'te Hicaz Valisi'nin imzasıyla merkeze gönderilen yazıda bu ödeneğin düzgün ödenmediği ve iki telkikhaneye birden yetmediği söylenmiş

71 BOA. DH.MÜ. 75/48-3.

72 BOA, DH.MÜ. 114/34-2.

73 BOA. DH.MKT.2465/20.

74 Rifat Hüsamettin, *Telkikhane-i Şahane'nin 1320-21 Senelerine Mahsus İstatistik Risalesidir*, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1324, Sene-i Maliye: 1322, s. 90.

ve ayrıca Medine Telkikhanesi'nin aşı hazırlamada kullanılan gereçlerinin de Fuad Bey'in müdürlüğünü yaptığı Mekke Telkikhanesi'ne teslim edildiği bildirilmiştir. Sıhhiye Nezareti'ne verilen 30.000 kuruşun ancak memur maaşı ile dezenfeksiyon ve temizlik önlemlerine yettiği, bu kutsal yerde tekrar bir telkikhane açılacak ise başkaca bir ödenek ayrılması ve daha fazla araç gereç gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir⁷⁵. Medine Telkikhanesi'nin kendi haline bırakılmış bir halden çıkartılıp yeniden düzgün çalışır bir hale getirilmesi için yazışmalar Ocak 1903'te başlamış ve Nisan 1905'e kadar devam etmiştir. Bu telkikhanein yeniden açılması için 63. Alayın 3. Tabur Tabibi Yüzbaşı Mehmet Salih Efendi, 1903 yılı başında bu telkikhaneeye müdür olarak atanmıştır. Vilayete, "*Erbab-ı tüccariyeden*" olduğu yazılan Mehmet Salih Efendi'nin telkikhaneeyi havadar bir yerde bir hane satın alarak yeniden açacağı, 2.000 kuruşla gerekli malzemeleri alacağı ve 1.000 kuruş maaşla da buraya bir müstahzır bulunmasını sağlayacağı bildirilmiştir⁷⁶. Mehmet Salih Efendi'nin Medine'deki telkikhaneeyi açmadığı ilerleyen aylardaki yazışmalardan anlaşılmakta fakat neden açamadığına dair bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Kendisinin Medine'ye gidip gitmediği, gittiye ne ile karşılaştığı ne yazık ki bir bilinmez olarak kalmaktadır. 1903 yılı Eylül ayında ise Medine-i Münevvere Gureba Hastanesi Tabibi Mehmed Emin Efendi Medine-i Münevvere Muhafızlığı'na verdiği bir raporda, aylık 1.500 kuruş masrafla Medine Telkikhanesi'nin tekrar açılabilirliğini belirtmiştir⁷⁷. Öte yandan Medine Sıhhiye Tabibi Fuad Bey de Medine Telkikhanesi'nde kalan araç gereçlerin aşı üretimine yeterli olacağını, sadece 900 kuruş masrafla bu telkikhanein açılabilirliğini bildirmiştir⁷⁸.

Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nin Dâhiliye Nezareti'ne Şubat 1903'te gönderdiği yazıdan Telkikhane-i Şahane'den 1902 Eylül'ünden 1903 Şubat'ına kadar her ay sonunda 50 tüp olmak üzere toplamda 300 tüp aşının, muhafazalı kutularda Yenbu'ul Bahr limanı üzerinden Medine'ye yollandığı anlaşılmalıdır⁷⁹. Dâhiliye Nezareti'nden Hicaz Vilayeti'ne 1903 Mart'ında gönderilen yazıda ise Medine sıcak ve uzak bir yer olduğu için burada bir telkikhanein kurulduğu fakat vilayetçe bu kadar çok tüp talep edilmesinden Medine Telkikhanesi'nin düzgün çalışmadığının anlaşıldığı yazılmıştır. Ayrıca Medine'deki telkikhanein kendi haline bırakılmasının doğru olmadığı ve durumun daha önceden Daire-i Umur-ı Sıhhiye'ye bildirilmesine rağmen henüz bu konuda bir iyileşme olmadığı not edilmiştir⁸⁰.

1904 yılı Ocak ayında Hicaz Valisi Dâhiliye Nezareti'ne Medine'de haziran ayından beri çiçek hastalığı yüzünden 80 çocuğun vefat ettiğini, hastalığın hafif surette bölgede hâlâ devam etmekte olduğunu ve Medine Muhafızlığı'nın buradaki telkikhanein bir an evvel açılmasının gerekli olduğunu valiliğe bildirdiğini yazmıştır⁸¹. Dâhiliye Nezareti ise Sadaret'e gönderdiği yazıda ödenmesi gereken 900 kuruşa ne Dâhiliye ne de Tıbbiye-i Mülkiye bütçesinde karşılık bulunduğunu, Maliye Nezareti'nin bu ödeme için Tıbbiye-i Mülkiye'ye zam yapmasının zarurî olduğunu belirtmiştir⁸². Nezaretler arası yapılan yazışmalar sonunda gerekli 900 kuruş ödeme bir türlü gerçekleştirilememiştir. En son Nisan 1905'te bütçenin zaten düzenlendiği ve zammın mümkün olmayacağı Maliye Nezareti'nce Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne tebliğ edilmiştir⁸³.

75 BOA. DH.MKT. 660/71-7.

76 BOA, DH.MKT.650/23.

77 BOA. DH.MKT. 660/71-7.

78 BOA. DH.MKT. 660/71-12; BOA, DH.MKT. 650/23-2.

79 BOA, DH.MKT. 660/71-4.

80 BOA. DH.MKT. 660/71-5.

81 BOA. DH.MKT. 660/71-1.

82 BOA. DH.MKT. 660/71-9.

83 BOA. DH.MKT. 660/71-15.

Medine Telkikhanesi açılmış fakat bir türlü aşı üreten bir merkez haline dönüştürülemedi, ödenek sıkıntısı yüzünden kendi haline terkedilmeye mahkûm olmuştur. Mekke Telkikhanesi'nin daha aktif çalıştığı fakat orada da sadece aşı müstahzırının maaşının ödenebildiği, ötesinde bir masrafa ödeneğin yetiştirmediği görülmüştür⁸⁴. Beş yıl sonra, 1910 yılında Dâhiliye Nezareti'nden Hicaz Vilayeti'ne yollanan yazıda durumun artık kabullenildiği görülmektedir. Vilayete, kurulan telkikhanelerden şimdiye kadar istenilen derecede yararlanılmadığından Telkikhane-i Osmanî⁸⁵'den ve Bakteriyojihaneye-i Osmanî'den uzman yetiştirilinceye kadar, merkezden düzenli olarak aşı gönderilerek belediye tabipleri ve aşıcılar vasıtasıyla bölge halkının aşılama devam edeceği bildirilmiştir⁸⁶. Uzun yıllar, Medine telkikhanesinin açık tutulup çalışır halde kalması için uğraş verildiyse de zamanla mevcut şartlar kabul edilmiş; uzman ve ödenek eksikliğinden dolayı yine merkezden aşı yollanmasına devam edilmiştir. Mekke Telkikhanesi'nin Medine Telkikhanesi'ne göre çok daha iyi işlediği görülmektedir. Bunda Mekke'nin hem vilayet merkezi hem de hacıların uğrak noktası olması gibi faktörlerin rol oynadığı söylenebilir.

E. Musul Telkikhanesi

Telkikhane açılması düşünülen bir diğer vilayet ise Musul'dur. Nitekim 27 Mayıs 1905 tarihinde Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nden Dâhiliye Nezaretine Telkikhane-i Şahane'de üretilen aşilar sayesinde ülkede seneden seneye çiçek hastalığının azaldığı, bunun istatistiklerle bilindiği yazılmıştır. Bu yazıda Musul, Yemen, Bağdat, Diyarbakır, Bitlis, Suriye, İşkodra, Basra vilayetlerinde aşılama yeterince ilgi gösterilmediği, buralardan istatistik cetveli dahi gelmediği, bu vilayetlerin büyüklüğü ölçüsünde aşılama yapıp yapılmadığının bilinmediği ve bunun cezai yaptırımları olduğunun hatırlatılması gerektiği ifade edilmiştir⁸⁷. Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nazırı imzası ile gönderilen bu yazı üzerine Dâhiliye Nezareti, 26 Haziran 1905 tarihinde bütün vilayetlere aşı konusuna dikkat etmeleri, hastalığın boyutunun anlaşılabilmesi için istatistikleri düzenli olarak göndermeleri ve aşılama gereken önemi vermeleri konusunda uyarı niteliğinde bir yazı yollamıştır⁸⁸.

Musul Vilayeti de Dâhiliye Nezareti'nin ilgili bu yazısına, 6 Ağustos 1905 tarihli bir yazı ile cevap vermiştir. Söz konusu cevapta, bölge halkının aşırı cahil ve sert mizaçlı olmasından ötürü, aşıya güven ve riayet etmediğinden bahsedilmekte; ayrıca vilayette Kerkük belediye tabibinden başka sivil doktor bulunmadığı, bu doktorun işinin çok olduğu, çiçek aşısı yapmakta da yetersiz kaldığı belirtilmektedir. Bununla beraber ilgili yazıda, hararet ve postadaki şiddetli sarsıntı sebebiyle merkezden yollanan aşı tüplerinin çoğunun tesirsiz kaldığına, yapılan çiçek aşılarının tutmadığına işaret edilmekte; merkezden mahir bir tabip gönderilip burada bir telkikhane kurulursa aşılama vilayet dâhilinde üretilebileceği ve halkın bu ocak söndüren hastalıktan kurtarılabilceği ifade edilmektedir⁸⁹.

Aynı sene ekim ayında Dâhiliye Nezareti, Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne yazdığı yazıda, eğer Musul'da böyle bir telkikhane kurulacak olursa bu telkikhane çevre illere de tesirini kaybetmeden aşı yollayabileceğini belirtmiştir⁹⁰. Yani Musul'da açılması planlanan bu telkikhane çevre vilayetlerin de yararlanması

84 BOA. DH.MKT. 660/71-12.

85 II. Meşrutiyet'ten sonra, resmi kurumların adlarındaki "Şahane" sözcüğü "Osmani" sözcüğü ile değiştirilmiştir.

86 BOA. DH.MUİ. 114/34.

87 BOA. DH.MKT. 980/44-1.

88 BOA. DH.MKT. 980/44-2.

89 BOA. DH.MKT. 980/44-3

90 BOA. DH.MKT. 980/44-5.

düşünülmüştür. Aynı sene devam eden yazışmalarda böyle bir telkikhane Musul'a kurulmak istenirse tesis ve işletme maliyetinin ne kadar olacağı Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne sorulmuştur⁹¹. Telkikhane-i Şahane müdüriyetinden verilen ve nazır imzasıyla yazılan cevapta ise eğer hastane mevcut ise hastane bahçesinde, değilse hükûmet dairesi içerisinde iki-üç odalık bir yer tutularak bir ahır inşa edilmesi gerektiği, şimdilik bir düzine pens, bir düzine neşter, iki cam havan ve bir hizmetçi ile işe başlanabileceği, bunun için de birkaç bin kuruşun yeterli olacağı belirtilmiştir. Ayrıca, eğer vilayetkiler bu gereklilikleri yerine getirip bir telkikhane açamazlar ise onlara, merkezden taze aşı mayası isteyip aşı tüplerini de ekmekçi fırınlarında sterilize ederek tüpleri yeniden taze mayalarla doldurabilecekleri önerilmiştir⁹². Telkikhane-i Şahane müdüriyetinden alınan bu bilgi, Şubat 1906 yılı başlarında Dâhiliye Nezareti'nden Musul Vilayeti'ne aktarılmıştır⁹³.

Bu tarihten iki sene sonra, 15 Nisan 1908'de Dâhiliye Nezareti'nden Vilayete gönderilen yazıdan, Musul'da açılması planlanan telkikhaneye müdür olarak bu tarihten sekiz ay önce Kerim Abdülehad Efendi'nin atandığı; fakat kendisine ne maaşının ne de harcırahının ödendiği, üstelik doktorun gönderdiği dilekçede perişan olduğunu beyan ettiği ifade edilmiştir. Vilayete yazılan bu yazıda, müdüre sekiz aylık maaşının ve harcırahının verilmesi gerektiği bildirilmiştir⁹⁴.

22 Haziran 1908'de merkezden vilayete gönderilen yazıda, Musul Telkikhane'sinin açılabilmesi için gerekli araç gereçlerin hâlâ gönderilmediği, müdürün hâlâ bir telkikhane açmak için Musul'da olduğu ve aylar geçmesine rağmen biriken maaşının da ödenmediği ifade edilmektedir. Bu yazıda ilgili memurun maaşının bir an önce ödenmesi gerekliliği tekrarlanmıştır⁹⁵. 20 Eylül 1908'de Musul Valisi imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda ise Kerim Abdülehad Efendi'nin telkikhane inşa edilip görevinin başına geçene kadar maaşsız kalıp mağdur olmaması için 750 kuruş maaşla belediye doktorluğuna vekâleten atandığı, Musul Telkikhanesi açıldıktan sonra kendisine müdüriyet maaşı bağlanacağı belirtilmiştir⁹⁶. 29 Aralık 1908'de Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e, vilayetin bu telkikhane'nin açılabilmesi için gerekli olan 26.053 kuruştan bir kısmını topladığı bildirilmiş, geriye kalan kısmının da nezaret bütçesine ilave edilerek ödenmesi için izin istenmiştir⁹⁷. Nezaret bütçesine böyle bir ilave yapılmamış olmalı ki bir ay sonra yani 30 Ocak 1909'da Dâhiliye Nezareti'nden Musul'a yazılan yazıda telkikhane'nin inşa masraflarının vilayetçe ödenmesi gerektiği bildirilmiştir⁹⁸.

Musul Telkikhanesi ile ilgili tespit edebildiğimiz yazışmalar bunlardan ibarettir. Yazışmalardan anlaşıldığı üzere buraya bir telkikhane açılmasına niyet edilmiş, kuruluşunu sağlamak ve açıldıktan sonra da müdür olarak vazife yapmak üzere bir doktor atanmış, fakat bu telkikhane için araç gereç temini ve bir yer inşası yıllarca mümkün olmamıştır. Bu telkikhane'yi açmak ve müdürlüğünü yürütmek üzere bölgeye gönderilen Doktor Kerim Abdülehad Efendi vilayet tarafından ödenmesi gereken maaşını aylarca alamamış ve en sonunda belediye tabipliğine atanmak durumunda kalmıştır. Sadaret, Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti, Dâhiliye Nezareti ve Musul Vilayeti arasında yapılan yazışmalara baktığımızda tüm uğraşlara rağmen burada bir telkikhane açılmadığı görülmektedir.

91 BOA. DH.MKT. 980/44-9.

92 BOA. DH.MKT. 980/44-10.

93 BOA. DH.MKT. 980/44-11.

94 BOA. DH.MKT. 980/44-13.

95 BOA. DH.MKT. 980/44-11.

96 BOA. DH.MKT. 2698/36.

97 BOA. DH.MKT. 2695/64.

98 BOA. DH.MKT.2726/5.

F. Aydın Telkikhhanesi

Açılması söz konusu olan telkikhanelerden birisi de Aydın Telkikhhanesi'dir. 1907 yılında Aydın Vilayeti'nden Şura-yı Devlet'e yollanan yazıda, vilayet kalabalık bir nüfusa ev sahipliği yaptığı için burada bir telkikhane kurulmasının gerekli olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca yapılan keşif sonucunda, vilayet belediye ödeneğinden karşılamak üzere telkikhhanenin inşası için 31.724 kuruşa gereksinim duyulduğu belirtilmiştir. İnşa edilecek bu telkikhhanede bir laboratuvar, bir tabip odası, iki hademe odası ve aşılacak dört buzağı için bir ahır gerekli olduğu Şura-yı Devlet'e yazılmıştır. Bunun yanı sıra laboratuvarın araç gereçleri için 80 lira gerektiği belirtilirken aylık daimi giderler de buzağılar için 2.000 kuruş, doktor maaşı için 1.000 kuruş, hademe maaşı için 350 kuruş olarak belirlenmiştir. Çeşitli giderler için ayrılan 150 kuruşla beraber toplamda aylık 3.500 kuruşluk bir harcama bütçesi öngörülmüştür. Açılacak bu telkikhhaneden Aydın'ın merkeze bağlı belediyeleri de faydalanacağı için her ay düzenli olarak ödenecek bu paranın, çevre belediye dairelerinin de katkısıyla ödenmesi gerektiği, bu konuya dair gerekli bölgelere bildirimler yapılması için Dâhiliye Nezareti'ne haber verildiği bildirilmiştir⁹⁹.

Söz konusu telkikhane açılmadan önce, 1888 yılında *Sıhhat* gazetesinde yer alan "Çiçek Hastalığı ve İtikadat-ı Batıla Aşı Ameliyatı ve Aydın Vilayeti Sıhhiye Memurları" başlıklı yazıdan, Aydın vilayetindeki aşılama çalışmaları hakkında kimi bilgiler edinmekteyiz. *Sıhhat* gazetesine göre, aşılama konusunda ilk sırada yer alan Aydın vilayetinin 46 köyünde birkaç ay zarfında 2.922 çocuğa çiçek aşısı yapılmıştır. Bununla beraber vilayette kırktan fazla sıhhiye memurunun görev yaptığına dikkat çekilerek Vilayet Sıhhiye Müfettişi Ali Rıza Bey'den övgüyle bahsedilmiştir. Hatta kendisinin emeklerinin pek çok kaymakam ve müdür tarafından örnek alınması gerektiği vurgulanmıştır¹⁰⁰.

Bütün bu gelişmelerin yanı sıra, Aydın Vilayeti'nde çeşitli yerlerde tahaffuzhanelerin açıldığı bilinmektedir¹⁰¹. Aydın Telkikhhanesi'nin de İzmir civarında kurulmuş olan Sinekli Tahaffuzhanesi'nde açılması uygun görülmüştür. Sinekli Tahaffuzhanesi'nde aşı üretimi yapacak Aydın Telkikhhanesi'nin laboratuvarı, personel odaları ve ahır için uygun bir yer ayrılması kararlaştırılmıştır. 6 Mart 1907 yılında da telkikhhanenin açılması için irade yazılmıştır¹⁰².

G. Diğer Telkikhanelere Dair İzler

20. yüzyılın başından beri ülkenin farklı yerlerinde telkikhane açma girişimleri olmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz telkikhanelerle ilgili görece daha fazla belge olduğu için izlerini sürmek mümkün olabilmektedir. Fakat Trablusgarp, Suriye (Şam), Bağdat, Manastır, Aydın, Erzurum gibi açılmasına teşebbüs edilen telkikhaneler hakkında elimizde maalesef müdür-müstahzır tayini, inşaat ya da araç gereç masrafına dair birkaç belge dışında bilgi bulunmamaktadır.

Telkikhane-i Şahane kurulduktan sonra uzak vilayetlerde telkikhaneler açılması konusu Dâhiliye Nezareti, Telkikhane-i Şahane'nin bağlı olduğu Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti ve Şura-yı Devlet arasında 1897-1908 yılları boyunca yapılan yazışmalarda sık sık gündeme gelmiştir. Bu yazışmalarda Manastır, Selanik, Yanya, Aydın, Kastamonu, Adana, Erzurum, Erzincan, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamûretü'l-Aziz, Halep, Bağdat, Musul,

99 BOA. DH.MKT. 1153/63.

100 "Çiçek Hastalığı ve İtikadat-ı Batıla Aşı Ameliyatı ve Aydın Vilayeti Sıhhiye Memurları", *Sıhhat*, 1-8 Rebiülahir 1306, Numara: 8, s. 30.

101 Aydın Vilayeti civarındaki tahaffuzhanelerle ilgili olarak bkz. BOA. DH.MKT. 120/21; BOA. BEO. 264/19753.

102 BOA. İ.SH. 5/13.

Basra, Medine, Trablusgarp, Yemen, Beyrut, Şam vilayetlerinde telkikhaneler açılması planlanmıştır¹⁰³. Fakat bunların çoğunda telkikhane açılmamıştır.

1907'de taşrada telkikhaneler açılmasına dair yazılan iradedden sonra bazı vilayetlere telkikhane müdürlerinin atandığı görülmektedir. 10 Ağustos 1908 yılında tabip yüzbaşılardan Mehmed Said Efendi Trablusgarp Telkikhanesi'ne, Mehmet Kasım Efendi Bağdat Telkikhanesi'ne ve Tahir Kasım Efendi de Suriye Telkikhanesi'ne atanmışlardır. Gidecekleri bölgelere gönderilen yazılarda, merkezden gönderilen bu müdürlerin telkikhane inşaatını denetlemek ve inşaat bittikten sonra da telkikhanelerde aşı mayası üretmek üzere görevlendirildikleri yazılmıştır¹⁰⁴. 3. Ordu merkezi Selanik'te olduğu için Manastır'da açılması planlanan telkikhaneenin Manastır yerine Selanik'te açılması daha uygun görülmüştür¹⁰⁵. Bu telkikhaneeye ise 1909 Ocak ayında Raif Bey atanmıştır¹⁰⁶. Bununla beraber adı geçen bölgelere müdürler atandığında buralarda henüz bir telkikhane açılmamış olduğu görülmektedir.

Trablusgarp Telkikhanesi ile ilgili Mehmed Said Efendi'nin atanması haricinde elimizde maalesef hiçbir bilgi ve belge yoktur. 1910 yılında Besim Ömer Paşa'nın raporunda Trablusgarp'ta bir telkikhane açılması gerektiğini¹⁰⁷ ifade etmesi ve 1912 yılında Trablusgarp'ın Osmanlı'nın elinden çıktığı göz önüne alınırsa burada bir telkikhaneenin kurulmadığı düşünülebilir.

Selanik Telkikhanesi'ne ise Raif Efendi isminde birinin atandığı fakat bu kişinin memuriyet yerine hiç gitmediği görülmektedir. Telkikhaneeye atanan müdürler askeri doktor oldukları için askerlik maaşı da alıyorlardı. Fakat Dâhiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazıda, telkikhanelerde çalıştırılacak müdürlere askeri maaşlarından başka bir de müdürlük için maaş verilemeyeceğinden bu telkikhanelerde görev alacak müdürlerin askeri maaşlarını bırakarak sadece müdüriyete mahsus 1.000 kuruş maaşa talip olup olmadıklarının sorulması istenmiştir¹⁰⁸. Selanik'e atanan Raif Efendi de muhtemelen bu durumu kabul etmediği için 1909 Nisan'ına kadar memuriyet yerine gitmemiş ve istifa etmiş sayılmıştır. Bu maaş durumundan dolayı askeri tabiplerden kimse taşraya gitmek istemeyeceği için Dâhiliye Nezareti'nden sivil doktorlardan birisinin atamasının yapılması istenmiştir¹⁰⁹. Raif Efendi memuriyet yerine gitmeyince Temmuz 1909'da Selanik Telkikhanesi müdüriyetine Marko Mişon Efendi atanmıştır¹¹⁰. Marko Mişon Efendi, Selanik Telkikhanesi inşaatını denetlerken müdür maaşı almak istemişse de Dâhiliye Nezareti'nden Selanik Vilayeti'ne gönderilen yazıda, kendisinin inşaat bitip işe başladıktan sonra maaş alabileceği ifade edilmiştir. Ayrıca telkikhaneeye işe başlamadan kendisine maaş verilmesinin "kabul ve caiz" olamayacağı söylenmekle beraber ödemesi yapılan 15.500 kuruşun 10.000 kuruşunun inşaat giderleri için ve geriye kalan kısmının da mikroskop, pastör sobası ve tezgâh gibi araç-gereçlerin satın alınmasına ayrıldığı ve kendisine ayrıca bir ödenek verilmeyeceği bildirilmiştir¹¹¹.

103 BOA. DH.MKT. 2227/22; BOA. DH.MKT. 2257/117; BOA. DH.MKT. 2211/12; BOA. DH.MKT. 2634/45; BOA. DH.MKT. 2690/14; BOA. DH.MUİ. 75/48; BOA. DH.MKT. 2361/121; BOA. ŞD. 649/15; BOA. İ.SH. 5/15.

104 BOA. DH.MKT. 1278/70.

105 BOA. BEO. 3462/259597.

106 BOA. DH.MKT. 1278/70.

107 BOA. DH.MUİ. 75/48-3.

108 BOA. DH.MKT. 1289/37.

109 BOA. DH.MKT. 2763/83.

110 BOA. DH.MKT. 2877/88.

111 BOA. DH.MKT. 2905/68.

Eylül ayı geldiğinde Selanik Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne ulaştırılan yazıdan, Selanik Telkikhanesi'nin açılışının bazı sebeplerden dolayı ertelendiği ve Marko Mişon Efendi'nin de açıkta kalmaması için 500 kuruş maaşla geçici olarak hapishane hekimi olarak atandığı anlaşılmaktadır¹¹². Telkikhane müdürlüğü için geldiği Selanik'te hapishane doktorluğuna atanmaktan şikâyetçi olan Marko Mişon Efendi, verdiği dilekçede kendisinin telkikhane müdüriyetine atandığını fakat telkikhane açılmadığı için mağdur olduğunu söylemiştir. Nitekim Selanik Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne ulaştırılan yazıda kendisinin "sızlanmakta olduğu cihetle" boşa bulunan Selanik ikinci tabipliğine atanması istenmiştir ve bu istek üzerine ataması gerçekleşmiştir¹¹³. Marko Mişon Efendi ikinci tabipliğe atandıktan sonra Selanik'te bir daha telkikhane açılışına dair hiçbir ize rastlanmamaktadır.

Bağdat'ta da Basra'da olduğu gibi erken tarihlerde bir telkikhane açıldığı görülmektedir. 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risalesi'nde, Bağdat Vilayeti istatistikleri verilirken görüşler kısmında "merkez vilayette inşa kılınmış olan telkikhane şubesinde ihzar edilmiş aşı ile..."¹¹⁴ ibâresi, bize 1902 yılında orada bir telkikhaneenin mevcut olduğunu göstermektedir. Mayıs 1902'de ise Dâhiliye Nezareti'nden Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne gönderilen yazıda, Bağdat'ta aşılardan çocukların orada inşa edilmiş telkikhanece hazırlanan aşılar ile aşılandığı yazılmıştır¹¹⁵. 1908 yılında diğer telkikhanelere müdür atanırken Mehmet Kasım Efendi de Bağdat Telkikhanesi'ne tayin edilmiştir. Mehmet Kasım Efendi'den önce burada kimin müdürlük yaptığına dair bir kayda rastlanmamaktadır. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin muhasebe şubesinin 1913 tarihli tezkiresinde, Hıfzısıhha Şubesi Müdürlüğü'nün Bağdat Telkikhanesi ile ilgili verdiği şu bilgiler dikkat çekmektedir: "Bağdat aşihanesinde hazırlanan aşılar iyi netice vermiyor. İşler yalnız bir aşı müstahzırının eline kalmıştır. Hiçbir zaman mayasını yenileştirmemişler." Buradaki ifadelerden, telkikhaneenin gayet verimsiz çalıştığı anlaşılmaktadır ve bu verimsizlik gerekçesi ile telkikhane 1913 yılında kapatılmıştır¹¹⁶.

Açılan diğer bir telkikhane ise Şam Telkikhanesi'dir. Bazı belgelerde Suriye Telkikhanesi olarak geçen bu telkikhaneenin varlığından ilk olarak 1900 yılında açılması için merkezden Suriye Vilayeti'ne gönderilen yazı ile haberdar olmaktadır. Bu yazıda, telkikhaneenin vilayet gureba hastanesi civarında bir ahır ve iki odadan ibaret olarak açılması kararlaştırılmıştır. Telkikhaneenin inşası için 2.000 kuruş ve işletilmesi için aylık 1.000 kuruş ihtiyaç duyulduğu; fakat bu ödeneye karşılık olmadığı için vilayet dâhilindeki belediyelerden ödenek ayrılarak bu tutarın ödenmesi gerektiği yazılmıştır¹¹⁷. Şam Telkikhanesi'nin diğer telkikhanelerdeki gibi zorluklar yaşanmadan planlandığı şekilde açıldığı anlaşılmaktadır. Zira 1318 İstatistik Risalesi'ne bakıldığında "...Merkez vilayet olan Şam-ı Şerif'te bir telkikhane şubesi tesis ve küşad edilmiştir" cümlesi ile karşılaşmaktayız. Burada kurulmakta olan Şam Mekteb-i Tıbbiyesi'nin de etkisiyle bu bölgede müstahzır ve yetiştirilmiş eleman bulmanın diğer yerlere oranla daha kolay olduğu tahmin edilebilir. Şam Telkikhanesinde Doktor Moiz Yako ve Doktor Mehmet Said Cemil beylerin çalıştığı bilinmektedir¹¹⁸. Tıbbiye yıllığına, 1297 mezunlarından Doktor Moiz Yako için "... Şam Merkez Hastanesi'nde iken tûl-i müddet ilave-i memuriyet olarak telkikhane de aşı istihzarı memurluğunda bulunmuştur"¹¹⁹ notu

112 BOA. DH.MUİ. 29/13.

113 BOA. DH.MUİ. 29/13.

114 Rifat Hüsametdin, *Telkikhane-i Şahane'nin 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risalesidir*, Dersaadet, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Sene-i Hicriye: 1321, Sene-i Maliye: 1319, s. 87.

115 BOA. DH.MKT. 510/75.

116 Süheyl Ünver (1948), *age*, s. 185.

117 BOA. DH.MKT. 2304/53.

118 Ekrem Kadri Unat (1970), *age*, s. 29.

119 Elhac Rıza Tahsin (1328), *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye İkinci Cilt*, Dersaadet, Kader Matbaası s. 14.

düşülmüştür. Diğer telkikhanelerde olduğu gibi burada da bir memurun birkaç görevi birden yapmaya çalıştığı dikkat çekmektedir. Doktor Moiz Yako'nun uzun süre hem Şam Telkikhanesi'nde aşı hazırladığı hem de Şam Merkez Hastanesi'nde çalıştığı anlaşılmaktadır. Doktor Moiz Yako'nun yerine 1908 yılında telkikhane müdürü olarak 1.000 kuruş maaşla Kastamonu Frengi Doktoru Mehmet Said (Cemil) Bey atanmıştır. Ayrıca kendisine harcırah da verilmiştir¹²⁰. Mehmet Said Cemil Bey aynı zamanda Şam Tıbbiyesi fizyoloji muallimliği görevini de telkikhane müdürlüğü vazifesi ile beraber yürütmüştür¹²¹. Ne yazık ki Şam Telkikhanesi'nin de Bağdat Telkikhanesi gibi aşı üretiminde verimsiz olduğu ve yılın yalnızca üç ayı çalıştığı gerekçeleri ile 1913 yılında kapatıldığı görülmektedir¹²².

Telkikhane açılması planlanan vilayetlerden biri de Erzurum'dur. Aralarında Erzurum'un da bulunduğu vilayetlere 1899'da Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen yazıda, bu vilayetlerde birer telkikhane açılması gerektiği belirtilmiştir¹²³. 1900 yılında bölgenin ileri gelenlerinden Nemlizade Sabri Efendi¹²⁴ telkikhane kuruluşunda gereken araç gereçler için 2.000 kuruş yardımda bulunmuştur. Fakat 1908 yılına kadar Erzurum Telkikhanesi'nin açıldığına dair bir bilgi veya belgeye rastlayamadık. İstatistik cetvellerinde de Erzurum Vilayeti istatistikleri verilirken bu vilayette açılmış herhangi bir telkikhane söz edilmemektedir; ancak, 1908 yılında Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen yazıda, burada bir telkikhane açıldığı ve inşaat giderleri ile kuruluşu için vilayetin 15.500 kuruş ayırması gerektiği ifade edilmektedir.

Bir başka telkikhane de İzmir'de açılmıştır. İzmir Telkikhanesi, 1906 yılında İzmir Belediyesi tarafından Tepecik'te inşa ettirilmiştir. Yapılan keşif sonunda, inşaatın maliyet bedeli 57.352 kuruş olarak tespit edilmiştir. 1908 yılında kentte baş gösteren çiçek salgını sebebiyle Telkikhane-i Şahane'den, her hafta 500 çiçek aşısı tütünün, 1909 yılındaki salgın esnasında da haftada bir-iki bin aşı tütünün talep edilmesi telkikhane'nin aşı üretimini yeterli ölçüde yapamadığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir¹²⁵.

Taşrada çiçek aşısı üretimi yaptığından haberdar olduğumuz diğer bir kurum ise "Sivas Dâ'ül-keleb Tedavihanesi ve Çiçek Aşısı Darülistihzarı"dır. 1917 yılında açılmış olan bu kurumda çiçek aşısının yanında kuduz, veba gibi hastalıklar için de aşı üretilmiştir. 1920 yılında buraya tayin edilen Doktor Tefrik İsmail Gökçe bu kurumun adını "Sivas Sıhhi Müesseseleri"ne çevirmiştir¹²⁶.

Sonuç

Çiçek hastalığının kalıcı olarak yok edilmesi hem dünyada hem de ülkemizde neredeyse bir asırlık bir mücadeleye dayanmaktadır. Osmanlı coğrafyasının büyüklüğü göz önüne alındığında hastalıkla mücadele etmenin güçlüğü de kolaylıkla anlaşılabilir. O dönemin şartlarında Yemen'den Selanik'e kadar her bir ferдин aşılınmaya çalışılmasının ciddi bir organizasyon ve çaba gerektirdiği aşikârdır. Taşra telkikhaneleri bu çabanın somut ürünleridir; ancak, bunların çoğu ne yazık ki verimli çalışmamışlardır. Buna

120 BOA. DH.MKT. 2671/30.

121 Ekrem Kadri Unat (1970), *age*, s. 29.

122 Süheyl Ünver (1948), *age*, s.185.

123 BOA. DH.MKT. 2257/117; DH.MKT. 2227/22.

124 Eski Trabzon milletvekili, Erzurum Ticaret ve Ziraat Odası Başkanı ve Nemlizade şirketin Erzurum sorumlusu Nemlizade Sabri Bey ile ilgili bilgi için bkz: Murat Küçükşurlu (2020), "Osmanlı Devleti Döneminde Erzurum Ticaret Odası: Açılış ve İlk Faaliyetler", *Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 1.

125 Mehmet Karayaman (2008), *20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, s. 175.

126 Ekrem Kadri Unat (1970), *age*, s.52.

rağmen, Osmanlı bürokratları, askerleri ve doktorları usanmadan kaynak oluşturmaya, insan yetiştirmeye çalışarak telkikhaneleri kurma ve halkı çiçek hastalığının pençesinden kurtarma çabası içinde olmuşlardır.

1885'te Aşı Nizamnamesi yayınlandığında henüz Osmanlı coğrafyasında aşı üreten bir kurum yoktu. Hem bu nizamname hem de aynı yıl yayınlanan Aşıcı Talimatnamesi ile hastalıkla mücadelede izlenmesi gereken yol çizilmiş ve bu doğrultuda birtakım önlemler alınmaya çalışılmıştır. Teoride herkesin aşılmasını düşünülmüş fakat pratikte pek çok engelle karşılaşmıştır. Tıbbiye'nin bir köşesinde iki buzağı aşılansak başlanan aşı üretimi neredeyse 20 senede 3,5 milyon doza ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda yurtdışından hiç çiçek aşısı alınamamasına rağmen ordu içerisinde dikkat çeken çiçek vakaları görülmüştür¹²⁷. Taşra telkikhaneleri aşı hakkında çıkarılan kanun ve talimatnamelerdeki kuralların devletin her köşesinde uygulanabilmesi için önemli bir görev üstlenmişler, gerekli alt yapının oluşması için çaba sarf etmişlerdir.

Osmanlı yönetiminin, kısa bir zaman sonra kaybedeceği Orta Doğu'da ve Arap coğrafyasında telkikhaneler inşa ederek söz konusu bölgelere hizmet götürmeye çalışması, bölge halkını çiçek gibi amansız bir hastalıktan kurtarmaya yönelik çabaları dikkate değerdir. Bu çabalara ilişkin birçok arşiv belgesi elimizde mevcuttur. Özellikle Yemen gibi iktisaden zayıf ve bedevi bir halkın yaşadığı bölgede, Osmanlı yönetiminin, askeri doktorların telkikhane kurma yolundaki çabaları takdire şayandır. Bununla beraber, çiçek hastalığı ile teknik anlamda mücadele, Osmanlı Devleti'nin merkezileşme çabalarının kamu sağlığı alanına yansması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Taşra telkikhanelerinin kuruluşu ile ülkenin çeşitli bölgelerindeki insanlar için aşı üretilmeye başlanmıştır. Aşılansak bu insanlara aşı belgesi verilmiş ve istatistikleri tutulmaya çalışılmıştır. Bu hem devletin kamu sağlığı alanında bir standart oluşturma çabasında hem de imparatorluk halkının tebaadan vatandaşlığa doğru gelişiminde önemli bir adım olarak dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

I. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

BOA. A.} MKT.MHM. 2/9.

BOA. BEO. 264/19753; 3462/259597; 3727/279477.

BOA. DH.İD. 47/15.

BOA. DH.MKT. 120/21; 510/75; 568/54; 650/23; 660/71; 980/44; 1123/59; 1153/63; 1186/57; 1278/70; 1289/37; 2085/61; 2092/14; 2107/30; 2118/86; 2210/152; 2211/12; 2224/70; 2227/22; 2257/117; 2288/49; 2304/53; 2318/77; 2335/130; 2347/115; 2361/105; 2361/121; 2465/20; 2565/133; 2572/7; 2622/68; 2634/45; 2671/30; 2683/58; 2690/14; 2695/64; 2698/36; 2726/5; 2763/83; 2877/88; 2905/68.

BOA. DH. MUI. 4/13; 7/62; 22/48; 29/13; 75/48; 114/34.

BOA. İ.DH. 130/6652; 132/6782; 133/6861; 989/78067.

BOA. İ.MMS. 131/5618.

BOA. İ.SH. 5/13; 5/15.

BOA. ŞD. 649/15; 2568/3.

BOA. ZB. 316/100.

¹²⁷ Süheyl Ünver (1948), age. ss. 186-192.

II. Süreli Yayınlar

Sıhhat

III. Kitaplar

Elhac Rıza Tahsin (1328), *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İkinci Cilt, Dersaadet, Kader Matbaası.
Düstur, 1. Tertip 5. Cilt, Ankara Başvekâlet Matbaası, 1937.

KARAYAMAN Mehmet, (2008), 20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.

MAGNER, Louis N. (2005), *A History of Medicine Second Edition*, Taylor and Francis Group.

Rifat Hüsametdin, *Telkikhane-i Şahane'nin 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risalesidir*, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1321, Sene-i Maliye: 1319.

Rifat Hüsametdin, *Telkikhane-i Şahane'nin 1320 ve 21 Senelerine Mahsus İstatistik Risalesidir*, Dersaadet Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1324, Sene-i Maliye: 1322.

UNAT, Ekrem Kadri (1970), *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.

ÜNVER, Süheyl (1948), *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası.

YILDIRIM, Nuran (2010), *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı İstanbul Üniversitesi Projesi No: 55-10.

IV. Makaleler

CANDEĞER Ümmügülüm (2020), "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Çiçek Hastalığı (1923-1960)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Çiçek*, Ankara, ed. Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Ahmet Çağrı Büke, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, ss.95-106.

DURUSOY, Raika (2003), "Çiçek Bir Eradikasyon Öyküsü (Mü?)", *Toplum ve Hekim*, C. 18; S.5. ss.367-372.

ELMACI, İrfan (2015), "Bilimsel ve Teknolojik Açından Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı", *Bellekten*, C.76, S.285, ss.611-626.

KARACAOĞLU, Emre (2019), "Telkikhâne-i Şâhâne'nin Kuruluş Sürecine Dair", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:38, S.65, ss.197-250.

KÜÇÜKÜĞURLU, Murat (2020), "Osmanlı Devleti Döneminde Erzurum Ticaret Odası: Açılış ve İlk Faaliyetler" *Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 1, ss.7-23.

SARI Nil, İZGÖER Ahmet Zeki, ERYÜKSEL Ahmet (2020), "II. Abdülhamid Döneminde Açılan Telkikhaneler (Aşı Evleri) ve Çiçek Aşısı Üretimi", *Afyon ve İstanbul Uluslararası Türk-İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongreleri (2018-2019) Bildiri Kitabı*, Konya. ss.15-27.

UNAT, Ekrem Kadri (1970), "Osmanlı İmparatorluğunda Aşı ve Serum Hazırlama Müesseseleri", *Türk Tıp Âlemi Dergisi*, İstanbul, Ayrı Baskı, Nisan-Haziran 1970, S.2, ss.144-156.

ÜNLÜ Mucize, ALBAYRAK Zarife (2021), "Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, C.2, S.2, ss. 301-324.

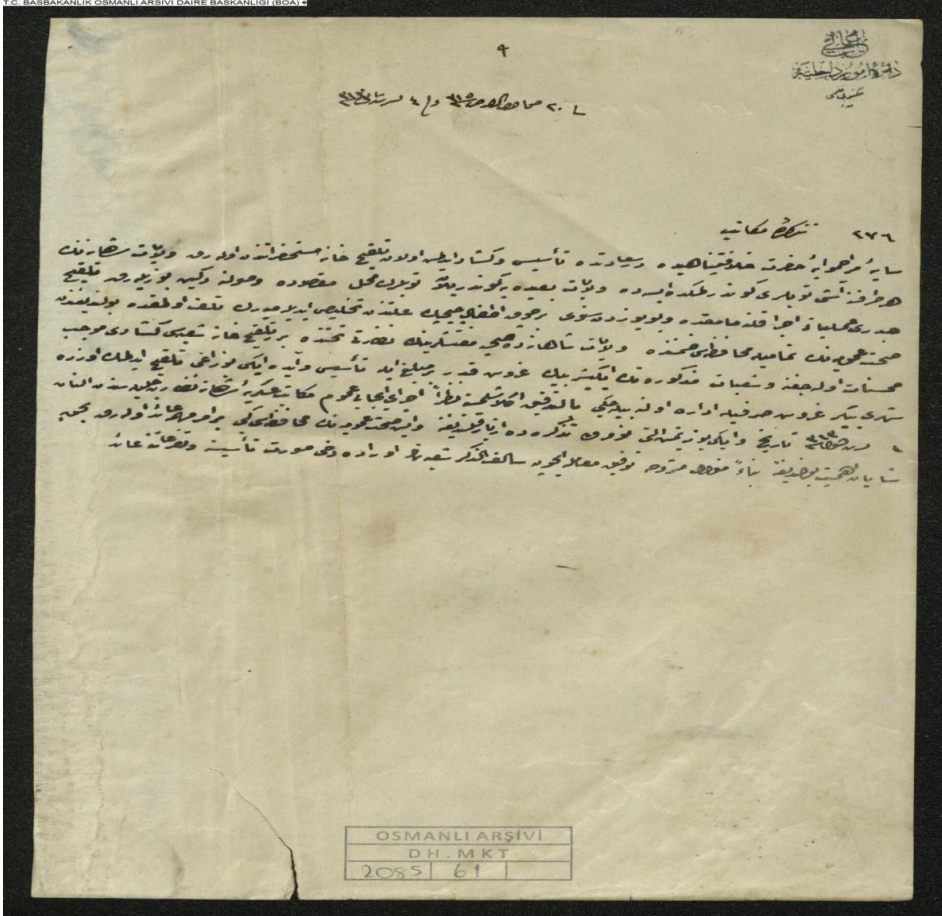
YILDIRIM, Nuran (1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 1319-1338.

V. Tezler

TOLUNAY, Orkun (2009), Türkiye’de Aşı Takviminin Tarihçesi, Tıp Tarihi ve Etik Yüksek Lisans Programı Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı.

VI- Ekler

EK-I: BOA. DH.MKT. 2085/61-1

DH.MKT.02085.00061.001

EK-I Transkript:

Bab-ı Ali

Daire-i Umur-ı Dahiliye

Mektubi Kalemî

Numero

Fi 20 Cemâziyelâhir sene 315 ve fi 4 Teşrin-i Sani sene 313

276 tezkire-i mekâtib

Saye-i merâhimvaye-i hazret-i hilafetpenâhide Dersaadet'te tesis ve küşad edilmiş olan telkikhane müstahzaratından olarak vilâyat-ı şahanenin her tarafına aşî tüpleri gönderilmekte ise de vilâyat-ı baideye gönderilen tüplerin mahâll-i maksuda vusulüne değin bozularak telkih-i cüderi ameliyatı icra kılınmamakta ve bu yüzden senevî birçok etfâl çiçek illetinden tahlis edilemeyerek telef olmakta bulunduğundan sıhhat-i umumiyenin tamamıyla muhafazası zımında vilâyat-ı şahanede sıhhiye müfettişlerinin nezareti tahtında bir telkikhane şubesi küşadı muceb-i muhassenat olacağına ve şuabat-ı mezkûrenin ikişer bin kuruş kadar bir meblağ ile tesis ve ayda iki buzağı telkih edilmek üzere şehri biner kuruş sarfiyla idare olunabileceği bi't-tedkik anlaşılmasına nazaran icrâ-yi îcâbî Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaret-i celilesinden alınan 4 Teşrin-i Evvel 313 tarih ve iki yüz yetmiş altı numarolu tezkirede izbar kılındığına ve iş, sıhhat-i umumiyenin muhafazası gibi bir emr-i mühime aid olarak bi-hakkın şayan-ı ehemmiyet bulunduğuna binaen husus-ı meşruha tevfiq muamele için sâlif-üz-zikr şuabatın orada dahi suret-i tesisine ve teferruatına ait.

EK-II Transkript

Daire-i Sadaret

Umur-ı Divan-ı Hümayun

875

Devletli Efendim Hazretleri

Çiçek illetinin Memâlik-i Şahane'den ref-i izalesi zımında bazı vilâyat-ı şahanede birer telkikhane şubesi tesis ve küşadı ve teferrüatı hakkında Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'nin Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'dan müzeyyel mazbatası leffen arz ve takdîm kılınmış olmakla ol babda her ne vechle irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenâhi şerefmüteallik buyrulur ise mantuk-ı âlisi infaz edileceği beyanıyla tezkire-i senaveri terkîm kılındı efendim.

Fi 11 Rebiülevvel sene 325 fi 11 Nisan sene 323

Sadrazam

Ferid

Maruz-ı Çaker-i Keminelerdir ki

Reside-i dest-i tazim olup Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'dan müzeyyel Şura-yı Devlet mazbatası ile beraber manzur-ı âli buyrulan işbu tezkire-i samiye-i sadaretpenâhileri üzerine mucebince irade-i seniyye-i cenâb-ı hilafetpenâhi şerefsudûr buyrulmuş olmakla ol babda emir ve ferman hazret-i veliyy-ül-emrindir.

Fi 14 Rebiülevvel sene 325, fi 14 Nisan sene 323

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyâri